

АНДРІЙ ЦАРЕНОК

АГОНІЯ Звіра

ДОСВІД ІСТОРИОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ
АГРЕСИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

МОНОГРАФІЯ

ЧЕРНІГІВ

2022

УДК 930.1:321

Ц18

*Рекомендовано до друку
Вченою радою
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 2 від 28 вересня 2022 року)*

Рецензенти:

О. О. Чорний, доктор філософських наук, професор
(Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка)
Н. Є. Доній, доктор філософських наук, професор
(Академія Державної пенітенціарної служби)
П. А. Кравченко, доктор філософських наук, професор
(Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
О. О. Смоліна, доктор культурології, професор
(Інститут балканістики с центром по тракології імені професора О. Фола
Болгарської академії наук)

Царенок А. В. Агонія Звіра. Досвід історіософського осмислення агресивних політичних режимів: Монографія. Чернігів, 2022. 111 с.

У пропонованій монографії здійснено спробу історіософського дослідження феномену загарбництва з позицій визначення й аналізу його ідейно-психологічного підґрунтя. Осмисленню внутрішнього світу лідерів агресивних політичних режимів та суспільної свідомості, що підтримує їхні злочинні дії, сприяє насамперед звернення до православної аскетичної доктрини – духовним повчанням видатних подвижників християнського Сходу. Це допомагає досить ретельно вивчити такий чинник агресій, а отже, й історичного процесу, як власні амбіції тих чи інших державців. Автор дослідження розвиває традицію застосування важливих понять аскетичного дискурсу («гордість», «гординя», «омана-прелєсть») в царині філософії історії.

Дослідження виконане на перетині філософії історії, соціальної філософії, соціальної психології, етики та богослов'я.

Книгу адресовано філософам, історикам, психологам, політологам, соціологам, культурологам та богословам, викладачам світських та духовних навчальних закладів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	4
РОЗДІЛ 1. У ТЕНЕТАХ САМОЗВЕЛИЧЕННЯ.....	14
РОЗДІЛ 2. НАСОЛОДА ВЛАДОЮ.....	38
РОЗДІЛ 3. АГОНІЯ.....	66
«БЛАЖЕННІ МИРОТВОРЦІ...» (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ).....	93
ЛІТЕРАТУРА.....	105
SUMMARY.....	110

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Філософія, як і будь-яка інша гідна царина знань, не має права на байдужість. Байдужість до кривди й знуцань. Байдужість до людського горя та сліз. Байдужість до хижацтва, насильства, кровопролиття... Ба навіть більше: філософія просто не буде в змозі байдуже спостерігати за «вибухонебезпечними» конфліктами та приголомшуючими уяву катаклізмами, якими, на превеликий жаль, рясно сповнені історія й сьогодення нашого недосконалого світу. Подібна байдужість суперечитиме високій місії філософських споглядань – пізнаючи видиму та невидиму дійсність, оспівувати Життя, Благо, Істину, Добро, Красу, Мир і Любов та посильно боротися з тим шаленством, що намагається їм так чи так протистояти.

Війна грубо й брутально кидає виклик Життю й Любові. Філософія кидає виклик загарбницьким війнам. Звісно, її недвозначне «Йду на Ви!» важко почути під час виття сирен, канонади та зловісного шелесту крил ворожих літаків; її рішучий наступ нелегко розгледіти на полі бою, всіяному спаленими танками та тілами загиблих. І взагалі видається, що користь від цього виклику буде вкрай мізерною: невже в часи випробувань війною *Метафізика-Філософія* зарадить більше, ніж власне *Фізика* в розумінні широкого спектру наук, предметом яких є якраз фізичне, тілесне, речовинне? Чи зможе *метатеоретик*, шукач відповідей на найзагальніші питання за таких обставин хоч якось «конкурувати» з військовим медиком, картографом чи фахівцем у галузі балістики, фортифікатором, ІТ-шніком чи автором проекту винищувачів нового покоління? Зрештою, чи зможе він, принаймні, не відстати від інших гуманітаріїв (наприклад, знавців історії різних воєн чи філологів-поліглотів), копітка праця яких теж здатна наблизити перемогу над ворогом?

Безперечно, кожен має займатися своєю справою, в кожного є своя зброя, кожен має робити свій внесок у справу боротьби із кривдником. Зовсім недоладно заперечувати відчутну роль гуманітаристики в засудженні загарбництва, у виявленні його причин, у проповіді злагоди, у «профілактиці» війни як небезпечної хвороби, у патріотичному вихованні потенційних захисників миру. Як і інші вчені, гуманітарій покликаний бути *Миротворцем*: сприяти дипломатичному вирішенню суперечностей та подоланню напруги у міждержавних стосунках, стояти на сторожі справедливості, за потреби – виступити проти спроб незаконного перегляду кордонів, здійснення жорстоких каральних кампаній, проти зухвалих «спецоперацій» на чужих територіях та «незавуальованих» інвазій, проти воєнної агресії як такої.

Філософ може й має виконувати миротворчу місію. Наважимося наголосити, що саме він разом із Богословом повинен очолювати ідейний контрнаступ борців із загарбницькою політикою, ведучи за собою інших науковців, а також митців, медійників та й узагалі всіх здатних брати участь в інформаційній війні. Роль цих двох полководців полягатиме, зокрема, в розробці стратегії, генеральної лінії протистояння найрізноманітнішим ворогам – архітекторам та будівничим «вавилонських башт» злочинних політичних режимів, апологетам нахабного захоплення чужих земель, що буцімто відновлює історичну справедливість, пропагандистам великодержав'я, яке володіє цілком «природним» правом виключно на свій розсуд визначати майбутнє своїх слабких сусідів, натхненників кривавих розправ над «тими, хто не з нами» (а по суті, «тими, хто не під нашою п'ятою») тощо. Перемога в цьому ідейному протистоянні являє собою важливу запоруку або унеможливлення агресій, або здобуття дипломатичної чи воєнної перемоги над агресором.

Аргументоване доведення хибності й злочинності загарбницької ідеології, викриття її глибинних підстав є надзвичайно важливим завданням. І значення його успішного виконання справді важко переоцінити. Блискуче

спростування головних доводів, якими послуговується кривдник, виправдовуючи свої дії, допоможе не самій лише так чи так скривдженій ним країні впевнено відстоювати власні інтереси й навіть боротися за виживання. Воно допоможе й іншим країнам подолати вагання, позбавитися упередженості й урешті-решт визначитися, кому ж із учасників конфлікту потрібно надати підтримку. Розвінчання хижої ідеології може посприяти й настільки бажаному прозрінню її прихильників – тих, хто свідомо тримає сторону ініціатора агресії чи взагалі виконує його злочинні накази. Але й це, як хочеться сподіватись, не межа: перемога на ідейно-інформаційному фронті теоретично може допомогти й самому Агресору. Допомогти йому нарешті «прийти до тями» – усвідомити весь той Жах, до якого можуть призвести або вже призвели його ж власні помилки, амбіції, розпорядження. З одного боку, таке усвідомлення, дійсно, видається утопією. Проте з іншого – це гранична мета або – скористаємось поняттям із роздумів відомого театрального режисера – осердя «надзавдання» ідейного опору. Агресор, загарбник, кат, що щиро кається у своїх злочинах і віддає себе до рук Божого та людського правосуддя... Безперечно, таке покаяння важко уявити. Втім, і нездійсненні мрії все ж можуть рано чи пізно збутися...

З-поміж численних розділів філософського знання, кожен із яких так або інакше може внести свою лепту у здобуття ідейної перемоги над лихом загарбництва, з цілком зрозумілих причин виділяється, зокрема, *філософія історії (історіософія)*. Найзагальніше осмислення історичного процесу, пошук та аналіз його чинників, намагання визначити фундаментальні закони чи хоча б закономірності історії людства, прагнення з'ясувати роль видатних особистостей та народу у злетах або падіннях різних цивілізацій, зрештою, філософське прогнозування майбутнього – всі ці та інші компоненти сфери історіософських роздумів здатні виступити вельми потужною зброєю. Вміле її застосування дозволяє суттєво розхитати й уцент зруйнувати ідейне підґрунтя агресивної політики і при цьому подолати упертий спротив із боку власної історіософії загарбника – тією чи тією мірою спотвореним загальним

баченням історії, апологією-виправданням агресивних претензій та дій. Антизагарбницька, просякнута духом миролюбства філософія історії природно стає на заваді розвитку ідеології мироненависництва, як би ретельно та не намагалася замаскувати свою потворність, сором і нищість.

Різноманітні жахи війни, атмосфера у суспільстві передвоєнного та поствоєнного часу з особливою силою спонукають до історіософських споглядань.

Автори «Повісті врем'яних літ» – сучасники половецьких набігів на Русь – не лише описують жорстокі звершення кочовиків, але й шукають відповідь на питання, що ж саме стало найголовнішою причиною їхніх воєнних успіхів, їхніх перемог та знущань над русичами. Висновки середньовічних мислителів закономірно відповідають принципам наголосам християнського вчення про історію: «Це ж бо Господь напустив на нас поганих, покарав нас нашестям, щоб ми опам'яталися і утрималися від неправди і злого путі свого. Багато ж крові було пролито даремно, у чварах і братовбивстві, а тому народ і зазнає мук... Що заслужили, те й маємо...» [64, с. 203–204]. Із біллю в серці Літописці розповідають про наругу тогочасної азійської «Орди» над багатьма своїми співвітчизниками, про спустошення руських міст та сіл, про плач «на всіх вулицях, де лежать посічені і побиті поганими». «Повість...» у жодному разі не виправдовує степове хижацтво. На її сторінках ми навіть знаходимо прокльон на адресу загарбників: «Хай же стануть вони колесом, хай стануть вогнем перед лицем вітру, щоб погнало їх геть бурею, а обличчя покрило їм досадою!» Та повчальний історіософський акцент літопису лишається незмінним – головну причину своїх бідувань Русь має шукати в собі самій. Неприпустимо прогнівляти Творця Всесвіту численними гріхами, неприпустимо згодом звинувачувати Його в допущенні на грішників страждань. «Хай же ніхто не посміє сказати, що Бог ненавидить нас! Ні, ще раз ні! Бо кого так любить Бог, як нас возлюбив? Кого так шанував, як нас прославив і возвеличив? Нікого! А тому і вельми розгнівався на нас, що більше всіх пошановані були і гірше

всіх содіяли гріхи». При цьому смиренний автор наведених рядків не знімає провини й із себе: «От і я, грішний, багато і часто гнівлю Бога і часто грішу у всі дні» [64, с. 207–208].

Видатний церковний діяч, інтелектуал та поет XVII століття архієпископ Лазар (Баранович) не міг залишитися осторонь страждань сучасної йому Русі-України, що продовжувала потерпати як від чвар між репрезентантами власної політичної еліти, так і від зазіхань на її землі й інші численні принади з боку неситих сусідів.

*...На човен хвилі налітають,
На Україну біди наступають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потонає* [цит. за: 53, с. 60],

– таку моторошну й, водночас, влучну характеристику доби Руїни, яка спіткала спадкоємницю Київської Русі саме тоді, коли вона, здавалося б, нарешті відвоювала право на незалежне державне буття, ми зустрічаємо в поетичній спадщині українського ієрарха. Лазар (Баранович) теж перебуває у пошуках гідного й найоптимальнішого історичного шляху для багатостраждальної країни. Як і його ідейні попередники, авторитетний Душпастир закликає люд до духовного оновлення, праведності, благочестя, що привернуть Божу ласку та стануть запорукою суспільного благобуття.

Засновник німецької класичної філософії Іммануїл Кант на схилі літ пильно спостерігає за перебігом подій війни між Францією та Пруссією. 5 квітня 1795 року в Базелі відбулося укладення мирної угоди між цими державами – угоди, що припинила кровопролиття, але все ж зберегла «стан ворожості» [22, с. 235]. Кенігсберзький мислитель – оспівувач «зоряного неба над головою та морального закону всередині нас» – не забарився із реакцією на таке сумнівне досягнення дипломатії. Кант пише один зі своїх найбільш хрестоматійних творів – трактат «До вічного миру», своєрідний

маніфест утопічного пацифізму епохи Просвітництва. В ньому, зокрема, висміюється й викривається аморалізм у політиці, проповідується встановлення особливих міжнародних стосунків, за яких не буде порушуватися принцип національного суверенітету. Однією з умов всезагального миру Іммануїл Кант вважає унеможливлення насильницького втручання будь-якої держави в чужі політичній устрій та правління [22, с. 236–239].

Іншому відомому німецькому філософу Освальду Шпенглеру судилося стати сучасником іншого, значно масштабнішого, доти небаченого збройного протистояння – Першої світової війни. Саме в рік її завершення було видано перший том праці мислителя «Присмерк Європи». Як підказувала вже сама назва твору, Шпенглер робив досить песимістичний прогноз щодо майбутнього західноєвропейської цивілізації, яка, на його думку, наближалася до неминучого кінця своєї історії.

Уродженець Австрії Карл Поппер, перебуваючи під враженням нахабної окупації своєї Батьківщини Третім Райхом – сумнозвісного аншлюсу 1938 року, – починає активно працювати над твором «Відкрите суспільство та його вороги». Це дослідження мало за мету критику тоталітаризму, радикального примату держави над особистістю, що, як відомо, характеризується неабиякими імперськими амбіціями й спричинює найрізноманітніші конфлікти, в тому числі й збройні.

Німецький філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс після завершення найжахливішої та найкривавішої бійні всіх часів та народів – Другої світової війни – публікує твір «Питання про провини», адресований передусім його співвітчизникам. Мислитель розмірковує про повоєнне буття німців, про те, чим і наскільки обтяжена їхня совість, про необхідність «переродження й очищення». Цікавим і доречним постає одне з питань, що їх формулює Карл Ясперс: а чи можна покладати відповідальність за злочини нацистів виключно на німецький народ? Адже були й держави, що свого часу визнали нацистську владу й у певний спосіб з нею співпрацювали...

Український дослідник Мирослав Попович здійснює спробу осмислення кількох грандіозних випробувань війною, які чекали на людство у ХХ столітті. Мова, звісно, йде про Перше та Друге протистояння планетарного рівня, а також про так звану «холодну війну». Підсумком копіткої праці вітчизняного історіософа стає фоліант «Червоне століття» (до речі, його переклад російською вдало увінчаний назвою «Кровавый век»), що побачив світ 2005 року. *Мирослав Попович*, пам'ять якого, як і безлічі його однолітків – дітей війни, – вкрита рубцями від вражень «полум'яних літ», прагне до все тієї ж філософської *миротворчості*. Зовсім не випадково на початку книги він проникливо розповідає про дівчинку, розстріляну нацистськими загарбниками тільки за те, що її матір була єврейкою. «...Вона не могла закритися від зла рученятами. Ми були безсилі їй допомогти». Ці сумні рядки зустрічають нас у передмові до книги. Автор дослідження щиро бажає, «щоб люди ХХІ століття не відчували такого безсилля. Для цього нам і потрібно знати якомога більше і глибше про джерела зла і добра». Мирослав Попович якраз і має на меті досягнення історії саме під цим кутом зору: за словами українського філософа, «Червоне століття» є книжкою «про історичні смисли, тобто в кінцевому підсумку про добро і зло» [65, с. 3–4].

Книжка ж, яку Ви зараз тримаєте в руках, теж є історіософською реакцією на виклик Війни – реакцією на той Жах, що, відчувши безкарність за вже скоєні злочини, 24 лютого 2022 року напрочуд самовпевнено й нахабно увірвався до життя багатьох мільйонів людей під зловісним знаком «Z».

Будь-який науковець воліє, наскільки це можливо для людського розуму, пізнати глибинну сутність та причини тих чи тих процесів або явищ. Принцип причинно-наслідкового зв'язку повномасштабно діє в царині історії. Пантелеймон Куліш – ще один із найвідоміших мислителів України (за його ж власною вельми цікавою термінологією – «Старої Русі», «Старорущини») – навіть веде мову про існування справжнього універсального закону суспільного буття. На його думку, історія «еще никак

не отступала от законов преемства между старым и новым временами» [див.: 52, с. 27]. Відповідно, попереднє впливає на наступне; осмислення якогось історичного феномену має супроводжуватись обов'язковим зверненням до чогось, що йому передувало та що його спричинило, «породило», «благословило у світ».

За історичним феноменом загарбницької війни, безперечно, стоїть історичний феномен утвердження певного агресивного політичного режиму. Історіософ має розгледіти його істотні риси, визначити сильні та слабкі сторони, відшукати наріжні Ідеї, якими керуються у своїх злочинних діях чи претензійних заявах його очільники. Збочена психологія (і нерідко – як переконує нас історія – психіка) лідерів держав-загарбниць також не може не стати предметом ретельного аналізу з боку дослідника агресій (згадаймо, наприклад, твір античного історика Гая Светонія Транквілла «Життя дванадцяти цезарів» або працю психоаналітика-неофрейдиста ХХ століття Еріха Фромма «Адольф Гітлер. Клінічний випадок некрофілії»).

«Історія світу – це біографія великих людей», – свого часу зазначав шотландський мислитель Томас Карлайл. Попри очевидне перебільшення, що міститься в цій сентенції, вона не видається зовсім безпідставною: роль великої, видатної особистості в історичному процесі – при чому видатної завдяки чи добрим, чи ганебним звершенням або ж завдяки цілком можливій їх «суміші» – недоцільно недооцінювати. Людина, яке веде або прагне вести за собою якусь спільноту, якійсь народ чи цілу низку народів, може виступити суттєвим чинником історії. І її вплив на перебіг історичних подій буде значною мірою зумовлений станом її ж внутрішнього світу.

З огляду на цю загальновідому обставину, філософія історії повинна приділяти велику увагу ідейно-психологічному підґрунтя політичної агресивності. При цьому їй, звісно, слід діяти не одноосібно, а заручитися підтримкою насамперед історичної науки, психології, культурології, інших філософських наук (зокрема, етики, естетики, філософії культури), а також богослов'я.

Прикметно, що саме взаємодія з богослов'ям (теологією) надає філософії історії можливість послуговуватись теоретичним арсеналом аскетичної – богословського вчення про духовне подвижництво, про його шляхетну мету та про численні незримі небезпеки, що чатують не тільки на ревного аскета, але й на будь-яку людину.

На переконання автора цього дослідження, саме православна аскетична доктрина з її закликом до розсудливого протистояння душевним хворобам – пристрастям, – до вкрай обачливого збереження стану психоемоційної адекватності, що передбачає, зокрема, стримування почуттів та уяви, здатна особливо посприяти дослідженню злочинних політичних режимів шляхом визначення – діагностики – душевних хвороб їхніх лідерів.

Нашою *метою* буде застосування досвіду видатних Подвижників благочестя християнського Сходу в історіософському осмисленні загарбництва, у вивченні психології його можновладних ініціаторів.

Невипадково один із методів, який активно використовується у пропонованій науковій студії, можна назвати *психолого-персоналістичним*. Його сутність легкозрозуміла. Визнаючи важливу роль якоїсь особистості як суб'єкта історичного процесу, ми прагнемо передусім звернути увагу на її внутрішній світ, спробувати збагнути його специфіку. У цьому нам допомагає аналіз показових висловлювань та вчинків цієї особистості, вражень, які вона спромоглася справити на своїх сучасників тощо.

Лідери, психоемоційний стан яких наразі являє для нас особливий інтерес, так чи так впливають на суспільну свідомість. Агресивний політичний режим прагне всіляко заволодіти симпатіями народу, заручитися загальною «ура-патріотичною» підтримкою й цілковитим виправданням його дій; він активно повідомляє, роз'яснює, обіцяє, переконує та підбурює, і зрештою, – о, чарівна сило мистецтва пропаганди! – «вірус» агресії, нездорові імперські настрої, «єдино вірний» погляд на речі розповсюджуються у країні, віртуозно перетворюючи її на країну-агресорку.

Спричинені злочинним режимом настрої у суспільстві так само мають опинитись у фокусі нашого дослідження. Відповідно, поруч зі згаданим психолого-персоналістичним методом ми послуговуватимемося й методом, який буде доречно назвати *психолого-соціальним*.

Третій метод, що на нього слід звернути увагу у передмові, дістав свою назву завдяки видатному православному мислителю минулого століття о. Георгію Флоровському. Підкріплюючи всі власні «важливі богословські положення посиленнями на східних отців Церкви», він визначав свою мету як створення «неопатристичного синтезу» [46, с. 457].

Про застосування нами *методу неопатристичного синтезу*, сутність якого полягає у використанні ідейного потенціалу святоотцівського вчення задля осмислення тих чи інших проблем сучасності, вже по суті було заявлено дещо раніше. Аскетична доктрина постає невід'ємною складовою патристики. Повторимось: саме вона переважно й допомагатиме нам бачити й викривати духовну потворність політичних режимів, що вдаються до загарбницьких дій.

Допомагати нам у дослідженні буде патристика не лише сивої – пізньоантичної та середньовічної – давнини, але й більш пізніх епох. Так, наприклад, досягненню поставленої мети сприятиме звернення до аскетичної – увага! – *руських* Душпастирів XVIII – початку XX століття, які з повагою ставилися до давньої святоотцівської традиції побожного життя та щиро й розсудливо сприймали її настанови. Руська (звісно, в широкому сенсі цього прикметника) аскетика завдає нищівної поразки загарбницькій ідеології, зокрема, й тій паранацистській ідеології, що в її контексті пропонується досить специфічне бачення культурного феномену руськості та не менш специфічний шлях його ствердження у світі.

Автор цієї книги сподівається, що вона стане посильним внеском – скромною лептою філософа – у справу протистояння загарбництву, терору, а також іншим злочинам, на які цілком можуть бути спроможні агресивні політичні режими. Хижий Звір, що ще тільки готується вийти на полювання

або ж уже, на жаль, встиг відчутти смак плоті та крові своєї бідолашної здобичі, має отримати відсіч. Час його жахливої агонії неодмінно настане, поготів він уже агонізує душевно, та обов'язок кожної Людини, – не зволікаючи, наскільки це в її силах, стати Звіроборцем...

Чернігів

Червень 2022 року. День усіх Святих

РОЗДІЛ 1. У ТЕНЕТАХ САМОЗВЕЛИЧЕННЯ

*“Хто до звірини подібний,
і хто воювати з нею може?”
(Апокаліпсис 13:4)*

«Тож почнемо повість сію...» Почнемо із постановки досить цікавого питання – питання по-справжньому історіософського, метатеоретичного й мегаактуального: чи є загарбницька війна природним явищем? Можливо, всій світовій спільноті треба нарешті як *de facto*, так і *de jure* визнати право більш сильного з тих чи тих міркувань чинити розправу над менш сильним? Можливо, слід на офіційному рівні проголосити агресію цілком доречним історичним феноменом, не обтяжуючи її ініціаторів формальним обов'язком наполегливо шукати всілякі приводи до вторгнення на територію інших країн, а також необхідністю недолуго обґрунтовувати «вимушеність» своїх дій? Можливо, доцільно раз і назавжди дати зрозуміти всім жертвам загарбництва, що їхні нарікання й бідкання безпідставні, адже «закон сили» є одним із найголовніших законів історії?

Торуючи шлях подібного виправдання воєнних агресій, ми неминуче приходимо до виправдання найрізноманітнішого лиха і злочинного свавілля. Цього вимагає власне логіка, послідовність наших розмислів: якщо перевага в силі є достатньою підставою для нахабного загарбання чужих земель, то у суспільстві мають отримати «ліцензію» на своє «цілком законне» буття злодійство й хабарництво, рекет та рейдерство, приниження і катування, зґвалтування та вбивства. Безліч моторошних епізодів усесвітньої історії під

відповідним кутом зору виглядатимуть доволі пристойно, а для когось навіть привабливо й надихаюче; криваві діяння Ірода, Миколи Єжова, Томаса де Торквемади, Генріха Гімлера, Малюти Скуратова, Лаврентія Берії та багатьох інших «сильних світу цього» вважатимуться припустимими, а можливо, й шляхетними та гідними наслідування.

Як і будь-яке інше зло, загарбництво не має жодного права претендувати на природність. Зовсім неприродною постає і його психологічна причина, що їй ми й приділимо увагу в цьому розділі.

Агресивні настрої державців не виникають на порожньому місці. Їм передують, зокрема, згубні зміни у їхній свідомості, специфічні переживання й утрата належного контролю за цариною глибинних прагнень, потягів, інстинктів, яку філософія психоаналізу традиційно називає підсвідомістю. Аномалії у внутрішньому світі особистості закономірно спричинюють її аномальну й аморальну поведінку: невидиме рано чи пізно, в тій чи іншій формі «виплескується» назовні – стає очевидним та дивує, вражає, насторожує й навіть жахає.

Звісно, ці та подібні разючі метаморфози можуть спіткати будь-яку людину, що не є здатною або не має бажання належно опікуватися сокровеним виміром свого єства. Така особа наражається на ризик стати соціально небезпечною. Провалля між нею та суспільством дедалі глибшатиме, однією з причин чого виступатиме нестримуване прогресування її душевної хвороби.

Агресія щодо інших людей являє собою не єдиний, однак дуже розповсюджений варіант реакції особи з аномаліями внутрішнього «Я» на численні «подразники» з боку навколишнього світу – слова та вчинки оточуючих, всілякі новини, чутки, події, мистецькі звершення, повчання, напоумлення, спроби допомогти заспокоїтися, схаменутися, прийти до тями тощо.

Форми такої агресії можуть бути різними. Мова йде про агресивні думки, про словесну агресію – наприклад, різкість, лайку чи прокльони – та,

на жаль, про надзвичайно широкий спектр сповнених агресії дій – характерних жестів, грубої штовханини, насильства, фізичного знуцання, відбирання чужого майна, руйнування, безжального нищення, спонуканого лютістю, втім, порівняно свідомого віддання злочинних наказів та їх ретельного виконання.

Безперечно, агресивне світоставлення, схильність до неприпустимого застосування сили можуть виникати й розвиватися не лише внаслідок дії психологічного чинника. Потенційних факторів перетворення людини на особу, що так чи інакше загрожує суспільству, існує чимало. Так, українська дослідниця Оксана Осетрова у статті «Насильство та тероризм: практика соціальної роботи й філософська рефлексія» наводить перелік цілої низки якостей, що в них коріняться причини насилля. На її думку, ними постають 1) духовна нерозвиненість особи, 2) наявність хибних моральних та світоглядних установ у житті, 3) нездатність агресивної особистості до конструктивного співіснування з іншими людьми у спільному полі, 4) нездатність протистояти тиску життєвих обставин і соціальних проблем та, зрештою, 5) відсутність життєвих перспектив [59, с. 73–74].

Цей перелік допомагає нам краще збагнути й історичний феномен агресивних політичних режимів. Більшість із наведених Оксаною Осетровою характеристик (якщо не всі вони разом) дійсно можуть бути властивими лідеру, який наважується на скоєння воєнно-політичних злочинів. Бідність і ницість його душевного світу, неадекватність світогляду й понять про добро та зло, неспроможність вести свою державу до мирного співбуття й співпраці з іншими державами – все це відноситься до числа яскравих ознак ініціатора загарбницьких дій. І, як, принаймні, видається, особливо важливу роль тут відіграють саме психологічні риси очільника держави-агресорки, ідеї й почуття, що ними він керується в житті й діяльності (а радше сказати – які безжально керують ним).

Державці, нехай навіть і ті великодержавні мужі та жони, яким судилося бути керманичами наймогутніших у земній юдолі країн,

залишаються людьми. Людьми з їхніми слабкостями, немочами, недоліками, заблудженнями та помилками. Ігнорування цієї самоочевидної обставини здатне викликати вражаючі розчарування та грандіозні суспільні потрясіння: «*Не надійтеся на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння нема...*» (Пс. 145:3).

Як і на будь-яку людину, на державця на його життєвому шляху постійно чекають роздоріжжя – різноманітні ситуації вибору між належними та мерзенними, достойними та ганебними вчинками. Він теж має змогу прагнути до підкорення щонайвищих духовних висот, але й водночас ризикує через невігластво, необачність і самозакоханість зірватись у прірву пекельної бездуховності, адже, за слушним зауваженням видатного проповідника давнини Іоанна Златоуста, людина «може зробитися і ангелом, і звіром» [35, с. 319]. Звіром-кривдником, звіром-гнобителем, звіром-людиновбивцею... І, безумовно, Звірина, що зручно вмостилася на високому царському престолі чи у м'якому президентському кріслі, є набагато небезпечнішою, ніж «звіринка», лігво якої знаходиться в убогій хаті-мазанці або в панельній п'ятиповерхівці хрущовських часів...

Які ж саме душевні катаклізми сприяють постанню можновладця-Звіра та в подальшому значною мірою визначають його дії, в такий спосіб впливаючи на хід історії?

Як і зазначалося в передмові, знайти відповідь на це історіософсько-психологічне питання нам допомагають роздуми й аскетичний досвід численних мислителів християнського Сходу, що приділяли значну увагу як власне духовному зростанню особистості, так і спотворенню її внутрішнього світу.

Одним із найважливіших понять, якими оперують моральне богослов'я і аскетика, виступає поняття «*пристрасть*». Ним позначається те чи те гріховне прагнення особистості, що його розгул не тільки унеможлиблює повноцінне духовне життя, але й ще більше псує людський норов. Одержимість однією пристрасстю викликає розвиток інших небезпечних

хвороб ослабленої душі: зрештою, особистість опиняється в полоні цілої низки лихих потягів (як-от пияцтва, жаги плотських насолод, лінощів, лихослів'я, клептоманії, схильності до збочень, грошолобства, ігроманії, заздрощів, злопам'ятства), від чого страждає як її внутрішнє єство, так і тіло. Зрозуміло, що від подібної одержимості потерпатимуть і інші люди – рідні та близькі душевнохворого й узагалі всі ті, хто знаходиться в залежності від його рішень, дій чи розпоряджень.

І на сторінках Біблії, і в духовній спадщині Святих Отців боротьба із пристрастями проголошується завданням кожної людини. Перемога над порочними прагненнями являє собою неодмінну запоруку власне духовного вдосконалення; здатний із Божою допомогою подолати лихо в собі є здатним гідно й переможно боротися з лихом у світі – такі ідеї, утверджуються в царині аскетичної доктрини, надихаючи все нові й нові покоління подвижників ставати до бою з усесвітнім злом.

Принципово неможливо уявити безпристрасну, духовно досконалу, насправді святу особистість у ролі ініціатора кровопролитних воєн та терору. Навряд чи погодиться на цю роль і не дуже сумлінний борець зі своїми недоліками: існують межі – ті самі «червоні лінії», – переступ яких для нього таки буде неприпустимий.

Лише обтяжений досить серйозною душевною хворобою політичний лідер здатен свідомо віддавати злочинні накази, які або наражають на небезпеку життя інших осіб, або спричиняють загибель бодай однієї невинної людини.

Важко сперечатися з тим, що лідер-загарбник теж зазнає особливого тиску з боку своїх пристрастей. Його страхітливі звершення, вочевидь, виказують вельми високий ступінь одержимості. Спектр гріховних потягів таких державних діячів може бути достатньо розлогим, однак психоаналітику слід спробувати виділити в ньому певну домінанту. Розпізнання «стрижневої» вади особистості агресора дозволить зрозуміти істинні мотиви

його аморальної поведінки і навіть робити певні прогнози щодо його майбутнього.

Не виключаємо, що у значній кількості випадків, якщо не в усіх випадках без винятку, головною психологічною причиною злочинних загарбницьких дій постає одержимість їхніх ініціаторів такою вкрай небезпечною пристрасстю, як *гордість*.

Як свідчить світова історія, амбіційність політичного лідера буває нестримною та невблаганною. Заради здійснення своїх надзвичайно честолюбних мрій державець або ж той, хто хоче ним стати, може йти на компроміси із совістю чи взагалі ігнорувати її веління та докори. Він може не щадити себе, але напевно не щадитиме інших, у чому нас, гадаємо, чудово переконують приклади Олександра Македонського, Чезаре Борджіа, Петра I, Володимира Ульянова-Леніна, Йосифа Джугашвілі-Сталіна чи Пол Пота.

Християнські мислителі аж ніяк не випадково приділяють людським гордошам велику увагу: Святе Письмо недвозначно вказує, що саме ця пристрассть разом із її вірним спільником – заздрістю – згубили частину янголів, перетворивши їх на запеклих ворогів усього доброго.

Гордість, самолюбство, егоїзм, нарцисизм, марнославство, славолюбство та самозвеличення з позицій святоотецького досвіду цілком закономірно осмислюються як лихо. У дидактичних творах і висловлюваннях душпастирів ми нерідко зустрічаємося ще з одним важливим поняттям аскетички – «гординя». Саме воно може використовуватися для позначення особливо масштабної і небезпечної зарозумілості: «сатанинський ступінь гордості називається гординя», – зазначає славетний подвижник минулого століття Паїсій Святогорець [61, с. 62].

Аскетичне вчення давнини й сьогодення наголошує на тому, що гордість являє собою найголовнішу загрозу для особистості. Це – «перше й останнє з усіх зол» (Григорій Синаїт) [21, с. 32], «найбільш велике безумство та зло» й «начало всіх зол у світі» (Пахомій Великий) [5, с. 92; 95], «вершина всіх зол» (Ісихій Єрусалимський) [40, с. 445], «найстрашніша духовна

хвороба» або ж, «так би мовити, генеральний штаб усіх пристрастей» (Паїсій Святогорець) [61, с. 78; с. 55], «принцип зла, коріння всіх трагедій, сіяч ворожнечі, губитель миру, противник боговстановленого порядку; в ній – сутність пекла» (схиархімандрит Софроній (Сахаров)) [74, с. 32–33]. Вона «одна замінює всі пороки» (Амвросій Оптинський) [33, с. 65] і є здатною збити з вірного шляху та призвести до поразки навіть ревнителя добродісного життя: «на велику гординю гнівається Бог» (Григорій Богослов) [19, с. 93].

Відомий вітчизняний аскет – «родимець Полтавський» – Паїсій Величковський, сповідуючи біблійні істини, визнаючи авторитет душпастирів різних епох та маючи без перебільшення величезний досвід подвижництва, включає гордість із марнославством до переліку семи основних схильностей норову, які шкодять людям. Поруч із ними згадуються самолюбство («безсмысленна любов до свого тіла, коли всюди й у всіх речах обирає хтось собі одному тільки корисне»), срібллюбство, злопам'ятність, осудження, зарозумілість («самомніння») та відчай. «Якщо хтось має хоча одну з цих головних пристрастей, такий анітрохи не преуспеє, хоча б і підвизався проти інших пристрастей, звершував яку-небудь чесноту й хоча б навіть кров свою пролив за Христа; і молитва такого неприємна Богові», – попереджає преподобний Паїсій [29, с. 258–259]. Прикметно, що переважна більшість наведених хвороб душі, а можливо, й усі вони, пов'язані саме з гордістю.

Цікаве пояснення генези гордоців у внутрішньому світі особистості ми зустрічаємо в аскетиці візантійського подвижника Симеона Нового Богослова. На його переконання, причину завищеної самооцінки слід убачати у вкрай незадовільному самопізнанні: «Потрібно знати, що гордість народжується в душі людини від невідання себе самої, що породжує зарозуміння, за яким гадають, що мають дещо, тоді як нічого не мають; і вона росте разом із віком людини» [70, с. 511–512].

Схожу думку висловлює автор хрестоматійного аскетичного творіння «Ліствиця» Іоанн Синайський. Вона дозволяє краще збагнути сутність «найстрашнішої духовної хвороби»: видатний душпастир характеризує гордість як крайню «убогість душі, яка мріє про себе, що багата, і, знаходячись у темряві, гадає, що вона у світлі» [36, с. 297], – лаконічна, проста й напрочуд удала «формула» гордощів, притаманних не лише окремим особистостям, але й нерідко навіть великим спільнотам.

Святоотецьке богослов'я не залишає поза увагою й «симптоми» розвитку цієї небезпечної недуги – типові ознаки, за якими можна розпізнати згубну зарозумілість. У Статуті чернечого життя, написаному непересічним поборником благочестя Василієм Великим, зазначається, що гордий «домагається переваги», себто прагне до набуття високого статусу, обрання на почесну посаду та керування іншими [27, с. 409]. Ще один проповідник богоугодних звершень Авва Дорофей веде мову про різні стадії гордості. Викликає значний інтерес, зокрема, його розповідь про перші успіхи цієї пристрасті в заволодінні душею необережної особистості: «людина починає закривати очі на свої недоліки й починає ніби применшувати свою провину або заперечувати, а свої здібності чи чесноти починає переоцінювати, і таким шляхом зростає у своїх очах. А ближнього починає осуджувати, а потім зневажати і гребувати ним» [див.: 12, с. 109].

Одержимість зарозумінням позначається й на манерах поведінки. Паїсій Святогорець звертає увагу на цікаве явище: «Затьмарена гордістю людина не тільки внутрішньо неспокійна, але й зовнішньо стривожена та шумна» [61, с. 55–56]. Втім, аскетиці добре відомо, що душевна хвороба може й «маскуватися», а отже, людська зовнішність та вчинки насправді нерідко вводять в оману. Цю істину підтверджує, зокрема, яскравий приклад, який ми знаходимо в оповідях про ченців давнини. Досвідчених насельників однієї обителі вражав своєю нібито зразковою поведінкою молодий монах. Коли його ображали, він ніколи не гнівався, залишаючись спокійним і незворушним. Однак, як виявилось, причиною такої поведінки була якраз

величезна гординя: її жертва попросту зневажала своїх братів у Христі. На питання, як йому вдається зберігати спокій, псевдоподвижник відповів, указавши рукою на інших ченців: «Чи мені гніватися на цих псів?» [див.: 12, с. 99].

Згідно з ученням Отців, наслідки, до яких призводить прогресуюче ствердження гордоців у внутрішньому світі необачної особи, посправжньому жахають своєю шкодою та численністю. До них відносяться найрізноманітніші порочні якості та гріхопадіння.

Так, за святителем Афанасієм Великим, гординя робить людей несправедливими й нечестивими [див.: 7, с. 279]. Іоанн Златоуст, для якого взагалі «нема зла, рівного гордості», застерігає, що «вона перетворює людину на демона, нахабного, богохульника, клятвoporушника; вона збуджує в ній жагу вбивства» [35, с. 78]. Саме «від зарозумілості та великої гордості» походить недуга гніву: «знищимо цю причину, й разом знищиться хвороба», – закликає своїх слухачів красномовний мораліст [35, с. 319].

«Руський Златоуст» Інокентій (Борисов), архієпископ Херсонський, повчає, що «людина горда... буває разом і заздрісною, і мстивою, і жорстокою...» [34, с. 20]. Схильність зарозумілої особи до жорстокості викриває й Іоанн Синайський, називаючи гордість «причиною немилосердя», «невіданням жалю», «жорстоким катом» та «нелюдяним суддею» [пор.: 36, с. 291].

Найнебезпечніша пристрасть може посприяти скоєнню будь-якого гріха, будь-якого тяжкого злочину. В певному сенсі – як причина лихих учинків – вона навіть перевершує своєю згубністю особливо неприпустимі переступи. Наразі на нашу увагу заслуговують роздуми превелебного Амвросія Оптинського, які ми зустрічаємо в одному з його листів, адресованих чернецтву. Викриваючи зарозумілість і при цьому згадуючи відому подію, описану у Старому Завіті (2 Цар. 11–12), маститий старець зазначає, що «гордість і самовпевненість шкідливіші за перелюб та вбивство.

Останні привели пророка (Давида) до смирення та розкаяння, перші довели його до падіння» [37, с. 137].

Той, хто перебуває під пресингом власних амбіцій, ризикує також утратити здоровий глузд. На сторінках «Ліствиці» гордість зовсім не випадково визначається як «предтеча несамовитості» [36, с. 291]. Аскетична традиція попереджає про надзвичайно сумні наслідки такого стану. Доведена зарозумінням до безумства особистість «не знає, що з нею коїться; і тоді вже ані людей не стидається, ані Бога не боїться, і відкрито й без сорому виконує злі свої побажання» [36, с. 535]. На її поведінку з легкістю впливатимуть найперші жертви самозвеличення – сили п'їтьми: як свідчить Симеон Новий Богослов, гордий безумець «робиться зброєю диявола в усіх своїх словах та справах і стає ворогом Богові» [70, с. 512].

Християнські душпастирі добре усвідомлюють, що гордощі, подібно до інших пороків, становлять небезпеку для всього суспільства, стаючи на заваді збереженню загального миру, злагоди та доброчесності. Преподобний Ісихій Єрусалимський веде мову про жагу людської слави – марнославство – як, по суті, про один із негативних чинників історії поруч із сріблολюбством та сластолюбством, що так само здатні засліплювати розум. «Ярість та гнів, брані та вбивства й весь список інших пристрастей через них сильно ствердилися в людях», – зауважує мудрий проповідник [40, с. 415].

Під цим кутом зору надзвичайно показовими постають і міркування вже згадуваного нами схиархімандрита Софронія (Сахарова) – ще одного з видатних подвижників ХХ століття, сучасника двох світових воєн, у першій із яких йому навіть довелося брати участь як обер-офіцеру інженерних військ.

Софроній цілком традиційно й цілком справедливо засуджує гордість, позаяк ця пристрасть відриває нас від Бога та завдає шкоди нашому єству. Людину, охоплену зарозумілістю, старець уподібнює до замкненого в собі кола: «звернена до самої себе, як до центру», гордовита особа «рано чи пізно наштовхнеться на томливу порожнечу...» Коли ж вона в пошуках

«компенсації» звертається до навколишнього світу, то всіляко спотворюється, «може стати здатною на всякі злочини» [74, с. 33–34]. Всі численні форми вияву гордоців спотворюють образ Божий в людині. «Поза Христом, без Христа – нерозв’язний трагізм земної історії людства. Атмосфера Землі пересичена запахом крові. На кожен день всесвіт живиться вістями про вбивства або про мучення переможених у братовбивчих конфліктах. Похмурі хмари ненависті ховають від поглядів наших небесне Світло. Самі люди будують своє пекло. Не без нашої тотальної зміни через покаяння прийде визволення світу: “визволення” від найстрашнішого з усіх проклять – війн. Для смиренного носія любові краще бути вбитим, ніж убивати», – розмірковує досвідчений духівник [74, с. 34]. Дуже прикметною є та обставина, що засуджуючи безбожність, гордість, ненависть, а разом із ними і ними ж спричинювані воєнні протистояння, схиархімандрит Софроній щиро дякує Творцеві за те, що, беручи участь у Першій світовій війні, а згодом знаходячись в охопленій громадянським протистоянням країні, він так і не був змушений позбавляти когось дорогоцінного дару життя.

Зі святоотецьким аскетичним ученням неможливо сперечатися: згубна сила амбіцій може бути колосальною. Особа, схильна до гордості-самозвеличення, опиняється в тенетах найжахливішої пристрасті: шлях зарозуміння являє собою справжню пастку, потрапляння до якої здатне викликати безліч приголомшуючих наслідків. Людина дедалі більше поглинається трясовиною власних претензій на першість, винятковість та зверхність над іншими і водночас продовжує втрачати життєво важливе вміння бачити й усвідомлювати свої недоліки та помилки. Оспівана християнською релігією чеснота скромності не потрібна гордовитому й амбіційному «Титану». Таким чином, шансів розірвати підступні тенета зарозумілої особи стає все менше. За сприятливих обставин її самовпевненість упевнено зростає, зміцнюється та змушує нерозважливого й самозакоханого шукача самоствердження знову й знову помилятися, знову й

знову прагнути до вершин ледь не за будь-яку, а можливо, й якраз за будь-яку ціну.

Якими б благими намірами у своїй діяльності не керувалася хвора на гордощі особа, її досягнення поставатимуть так чи так сумнівними або, вочевидь, шкідливими. «Титанічному духу» важко творити справжнє добро; йому також насправді важко уникнути демонізації свого єства, свого озлоблення й перетворення на посібника зла: «якщо смирення православного подвижника притягує до себе Божу благодать, то *гордина здатна викликати сплески темної, інфернальної сили*» [76, с. 14] і в самій зарозумілій особистості, і в оточуючому її світі.

Самозвеличення щільно пов'язане з «манією Нарциса» – насолодою своїм «вседосконалим» і «всепереможним» «Я», його реальними чи уявними приладами, перевагами та звершеннями. Предметами захоплення «Титана в тенетах» можуть бути й неусвідомлювана (чи все ж, на превеликий жаль, таки усвідомлювана) власна душевна потворність, і наслідки вчинених ним аморальних дій, до чого, як уже зазначалося, неодмінно спонукає шалений розвиток гордості. Авторка статті «Духовність і життєва компетентність» – професорка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Ірина Степаненко – трагедію титанізму вбачає в тому, «що він тяжіє до негативно-духовного, стає деструктивною формою духовності, оскільки в своєму безмежному прагненні до самоствердження неминуче зазнає метаморфоз: починаючи з “ідеалу мадонни”, приходять до “ідеалу содомського”, до якогось самозамилування, якоїсь дивної і звірячої естетики» [75, с. 42]. Наскільки можна зрозуміти дослідницю, під словосполученням «дивна і звіряча естетика» вона має на увазі особливо аморальний, збочений стан внутрішнього світу особистості, отримання насолоди від себе й своїх злих діянь – наслідок, до якого призводить зростання не на «етичному», а на «естетичному» підґрунті. Зазнаючи впливу письменника-мораліста Федора Достоєвського, який у романі «Злочин та покарання» таврує зарозумілу порочність поняттям «естетична воша», Ірина

Степаненко навіть пов'язує феномен титанізму із так званим «демонічним естетизмом», наголошує на «життєвій небезпечності нічим не обмежених естетичних потягів людини» [75, с. 52]. Цікаво, чи могла українська філософія уявити, що не мине й двадцяти років із часу видання написаної нею «антититанічної» статті, як, мабуть, саме така брутална й самозакохана «звіряча естетика» чи то пак «естетика Звіра» нищитиме і її рідний навчальний заклад, і її рідне місто?..

Політичному (та й, звісно, не тільки політичному) лідеру й тому, хто намагається ним стати, особливо важко уникнути небезпечної пастки самозвеличення. Вони закономірно опиняються у «групі ризику» й можуть не просто з легкістю підхопити (якщо ще не підхопили) «вірус» гордині, але й стати жертвою серйозних ускладнень від цієї хвороби. В лідера не тільки може статися «запаморочення» від дійсно узятих висот, він не тільки наражається на небезпеку зазнатися через виявлення поваги з боку підлеглих чи безперестанні шквали лестощів: йому потрібно дбати про власний імідж, про те, як він виглядає в очах інших. Примара макіавеллізму – виправдання й проповідь аморальних засобів задля досягнення державного «блага» – буде постійно нашіптувати й наполягати, що «найголовніше для державця – намагатися всіма своїми вчинками створити собі славу великої людини, що наділена розумом видатним» [49, с. 84]. Лідер не є насправді великим, розумним та порядним? – Доктрина італійського мислителя Ніколо Макіавеллі заспокоює його порадою: головне переконай людей у тому, що ти таким є. (Наскільки ж це відрізняється від, скажімо, тих порад, які дає своїм дітям – майбутнім можновладцям – воістину *великий* київський князь Володимир Мономах!)

Відповідно, лідер може так чи так удаватися до банального самовихваляння, причому й до вихваляння неправдивого. Є ризик, що останнє змусить повірити в існування неіснуючих переваг та перемог державця не лише суспільство, але і його самого. Це ще більше ствердить

гордощі амбітного керівника, дедалі затьмарюючи вже затьмарений розум та псуючи вже зіпсований норов.

«Під прицілом» недуги небезпідставного й безпідставного самозвеличення, безперечно, опиняються лідери тоталітарних політичних режимів. Культ їхньої особи, «одностайне» схвалення їхніх дій, невпинне славослов'я на їхню честь, яке стає свого роду «справою державної ваги», сприяють ще більшому засліпленню гординою та моральному розкладанню цих «фюрерів», «дуче», «великих кормчих», «вождів» та «батьків усіх народів».

Титанізм постає неодмінною рисою натури такого володаря, виступаючи потужним чинником історичного процесу: власне в ньому закономірно слід убачати одну з головних причин походження тоталітаризму як такого. Типовий лідер тоталітарної держави (а тим більше наддержави) принципово не може не хворіти на зарозумілість.

Показовим під цим кутом зору є опис Беніто Муссоліні, наведений у мемуарах радянського авіаконструктора Олександра Яковлева – учасника делегації, з якою сумнозвісний очільник італійського фашизму провів зустріч за кілька років до початку Другої світової війни.

Як згадує Яковлев, коли він разом із іншими запрошеними опинилися в кабінеті диктатора, «з-за столу вийшла коренаста, середня на зріст людина з кривими ногами, лиса, з грубими, рубленими рисами обличчя, з щелепою бульдога – дуче Муссоліні. Гордовитий погляд, високо піднята голова й у кожному русі бажання бути величним...

Його зовнішність і підкреслено скромний костюм ніяк не в'язалися з тією величністю, яку він намагався виразити своїм поглядом, ходою, жестами, що супроводжували промову, звернену до нас.

Муссоліні позував, і не тільки перед нами. Щойно ми увійшли до кабінету, загорілися юпітери, затріщали кіноапарати й почалися фотографування та кінозйомка.

Муссоліні говорив із пафосом і закінчив свою промову побажанням дружби італійських та руських льотчиків...» [89, с. 125–126].

Вже у складі іншої делегації Олександр Яковлеву судилося зустрітися ще з однією моторошною особою, вкрай спотвореною недугом диявольської гордині. Мова йде про лідера нацистської Німеччини Адольфа Гітлера.

Ця зустріч відбулася восени 1940 року в новій імперській канцелярії – палаці, службовій резиденції фюрера, «яка займала цілий квартал у центрі Берліна» [89, с. 242]. Під час спілкування з гостями й сам Гітлер і його соратники були дуже люб'язні. Делегатам розповіли про, зокрема, невибагливість очільника держави: мовляв, канцелярія є лише службовим приміщенням, а мешкає він у дуже простій двокімнатній квартирі. «Цей лицемір, на утримання якого відпускалися з казни щорічно мільйони марок, розігрував скромного, добропорядного німця із запитамі середнього обивателя.

За інших обставин він намагався створити враження великої людини. У своїх численних промовах на військових парадах, перед збіговиськами штурмовиків та фашистських головорізів... він уживав усіх заходів для того, щоб своєю зовнішністю, своєю ходою, своїми жестами та істеричними виступами переконати всіх у величчі своєї особи», – відзначає авіаконструктор-мемуарист [89, с. 245].

Хтось може запідозрити Олександра Яковлева, який дає диктаторам настільки непривабливу характеристику, в необ'єктивності, упередженості чи, наприклад, у серйозних поступках цензурі: його мемуари неодноразово видавалися за радянських часів, і, цілком зрозуміло, автор мав зважати на офіційно схвалену версію історії. Однак, якщо взяти до уваги наявні світлини Муссоліні й Гітлера, промовисті кадри з кінохронік, деякі епізоди з біографій дуче й фюрера, думки й, що є найважливішим, плоди злочинної діяльності цих керманічів, то спогади й оцінки Яковлева, звісно, не видаватимуться безпідставними. Політичний лідер на кшталт двох найвідоміших фашистів минулого століття страждає на зарозумілу впевненість у власній величчі, на

прагнення змусити інших схилитися перед «непохитним» авторитетом свого «Я». І навіть, якщо він із якихось міркувань (у тому числі й гордовитих міркувань самореклами) буде створювати собі імідж особистості «без особливих претензій», імідж ледь не пересічного скромного громадянина, «звірячий титанізм», хоча, можливо, й чимось хитро поступиться або підступно зачайтись, але, звісно, не залишатиме його й рано чи пізно так чи так шалено рватиметься назовні та рватиме своїх жертв.

А ось про ще одного очільника тоталітарного режиму – свого покровителя Йосифа Сталіна – Олександр Яковлев розповідає зі значною повагою, хоча й не без справедливої (втім, доволі обережної) критики. У мемуарах авіаконструктора радянський «фюрер» здебільшого характеризується як досить гідний керівник, який «в усьому, що стосувалось особисто його, виглядав виключно простим» [89, с. 497], не любив догоджання й підлесливості. За спогадами Яковлева, коли Сталін читав уголос ділові папери, автори яких наприкінці вдавалися до вихвалання його особи, то або оминав це, або казав:

«Ну, а тут, як належить: “Ура! Ура! Хай живе ВКП (б) та її вождь, великий Сталін!”

І лукаво примружившись, додавав:

– Думає мене цим підкупити, заручитися підтримкою» [89, с. 499].

Згадує мемуарист і слова Йосифа Сталіна про те, що немає ідеальних фахівців, а тому не слід бути занадто прискіпливим. «...Із малими недоліками в роботі кожного потрібно миритися», – повчає державець і навіть удається до – показної чи все ж таки щирої? – самокритики: «І в мене також є недоліки, хоч я – “великий вождь та вчитель”. Це мені з газет відомо», – жартує він [89, с. 509].

Припустимо, що наведені спогади про Сталіна повністю відповідають дійсності. Чи свідчать вони про реальну скромність цього історичного діяча, про його непідвладність титанічній гордині?

На перший погляд, так. Простота, «імунітет» від лестощів, визнання власної недосконалості й навіть самоіронія – такі риси роблять честь особистості, суттєво допомагаючи їй стати по-справжньому високоморальною.

Однак чи можуть ці чудові чесноти, якщо, звісно, вони є достатньо потужними й неілюзорними, не стати на заваді розвитку вражаючого за своїми масштабами культу особи? Чи могла дійсна та до того ж наділена величезною владою скромність не приборкати повсюдного й безперестанного уславлення «великого вождя та вчителя», його оспівування у витворах наймасовішого виду мистецтва – починаючи від, скажімо, кінострічок «Волга-Волга» (режисер Г. Олександров, 1938 рік) або «Трактористи» (режисер І. Пир'єв, 1939 рік) та закінчуючи анімацією «Тобі, Москва» (режисер Г. Ломідзе, 1947 рік)? Чи не було здатне повноцінне усвідомлення своєї неідеальності раз і назавжди зупинити потік написаних вимушеністю й заляканістю панегіриків на зразок наступного (до речі, надзвичайно вражаючого за сучасних умов):

БАТЬКО НАРОДІВ

*«Ми йдем з Вами, батьку,
В прийдешнього час
Шляхом героїчних походів.
Ми тим і щасливі,
Що маємо Вас –
Великого батька народів!*

*Спитай ланкову
У колгоспнім краю:
Чому урожаї зростила?
Почуєш: – Зростила,*

*Бо землю мою
Оновлює сталінська сила!*

*Спитай шахтаря
На донецькій землі:
Де брав він наснагу робочу?
Він скаже: – У мене
Єсть батько в Кремлі,
І я його радувать хочу!*

*Спитай академіка –
Майстра відкрить:
Звідкіль його сила й натхнення?
Він скаже: – Нас учить
Народу служить
Великого Сталіна вчення!*

*– Скажи, як свободу
У дні бойові
Здобув ти, солдате Китаю?
– Здобув, – відповість, –
Бо в Кремлі у Москві
Отця і натхненника маю!*

*– Дівчино-болгарко,
В чім щастя твоє?
І чути з болгарського дому:
– У тому, що Сталін
На світі жиє!
І жити нам з ним по-новому!*

*В цвіту Україна,
Урал і Кавказ!
Глине з ланів і заводів:
– Ми тим і щасливі,
Що маємо Вас –
Великого батька народів!*

*Спасибі Вам, батьку!
Спасибі й привіт
За те, що крізь роки бурхливі
У вік Комунізму
Ведете Ви світ,
Що з Вами – навік ми щасливі!» [58, с. 3–4]?*

Пояснювати не тільки заохочення, але й саме допущення цих та всіх подібних їм численних виявів «всенародної любові» політичною доцільністю (принаймні, виключно нею), вочевидь, буде помилкою. Найімовірніше, ми маємо справу зі справжнім диктатом пристрасті, диктатом прагнення до насолоди загальним преклонінням, стовідсотковою лояльністю та славою, – диктатом гордині.

Що вже казати про жахливі репресії, причетність до яких Йосифа Сталіна не заперечує навіть його соратник і симпатик Олександр Яковлев [див.: 89, с. 509]? Важко не визнати однією з їхніх причин закономірне породження нестримуваних гордощів – класичну манію величі та викликані, зокрема (а може й насамперед) нею страх утратити владу, нездорову підозрілість, ненависть до потенційних конкурентів тощо. Втім, не виключаємо, що панування цієї манії над Сталіним, як і, наприклад, над Іваном IV Грозним чи Петром I, таки не було безмежним, всеохоплюючим, повсякчасним: цим, можливо, якраз і пояснюється існування певних переваг

його норову, про які згадують сучасники, а також прийняття ним певних насправді вірних рішень. Так, диктат над кремлівським диктатором міг слабнути під тиском обставин, як-от зовсім неочікуваних для нього подій 1941 року. Напоумлення такого роду виступали доволі дієвим стримуванням зарозумілості «великого полководця», наслідком чого ставало й звільнення репресованого офіцерства, й суттєва зміна ставлення до Церкви. Однак і в цих випадках одержимість гординою могла даватися знаки й вимагати свого роду «компенсацію» за вимушені поступки, – скажімо, перекладання власної провини на інших із украй сумними для них наслідками (згадаймо швидко розправу над командувачем Західного фронту генералом Дмитром Павловим, якого зробили, мабуть, найголовнішим винуватцем поразок Червоної армії у перший місяць німецько-радянської війни).

Окрім того, не слід забувати й про успішне, малоуспішне чи навіть неуспішне, невміле приховування людиною своїх справжніх намірів або поганих рис свого єства. Цілком зрозуміло, що титанічна особа може вдаватися до подібного «маскування». Зрештою, в неї таки дійсно можуть бути якісь достоїнства характеру, однак їм, безперечно, нелегко переважити його дуже серйозні вади; і взагалі, «здоровий глузд завжди важко примирюється з ситуаціями, коли ознаки порядності виявляються ширмою звірячої суті» [45, с. 359].

Надзвичайно прикметний погляд щодо психологічних причин існування певних державно-політичних устроїв свого часу висловлює відомий богослов протоієрей Олександр Мень. Як зазначає цей проповідник, «демократія ґрунтується на смиренності, коли людина здатна почути думку іншої людини, зрозуміти позицію іншої людини, бути відкритою до уподобань та думок іншої людини. З цього починається демократія... Якщо людина зростає духовно, “схильність до тоталітаризму” зменшується. Якщо ж вона примітивна, вона схильна до тоталітаризму» [цит. за: 14, с. 40]. Гадаємо, наведена думка являє собою досить удалий приклад осмислення царини політичного життя людства з позицій християнського морального

богослов'я. Слід визнати, що згадана смиренномудра «демократичність» узагалі може (і повинна) бути властивою лідерам будь-яких політичних режимів, у тому числі навіть монархам, наприклад, великим князям чи гетьманам. Очільники держав мусять бути духовно багатими, високоморальними особистостями, мають володіти вмінням чути та розуміти інших. Безперечно, не з усіма точками зору належить погоджуватись, але й удавання до неприпустимих крайнощів теж зовсім не личитиме володарю. Однак титанічній особі, хворобливо схильній до самозвеличення, не впадати в подібні крайнощі дуже важко, а то й неможливо.

Осмислюючи манію величі, що охоплює та спотворює свідомість політичного лідера, доцільно згадати черговий термін аскетичної психології – «омана» («прелєсть»). Під ним мається на увазі особливо небезпечний стан людської душі, однією з причин якого визнається саме гордість [див.: 21, с. 75]. У житіях святих та повчаннях досвідчених подвижників різних епох згадується чимало осіб, що впали в оману [див., напр.: 27, с. 31–33; 62, с. 117–119, 169–172; 50, с. 97–105; 51, с. 97–98, 462–472]. Якщо ми спробуємо виділити обов'язкові та можливі ознаки перебування в цьому стані та подумки звести їх воєдино, то в нашій уяві постане наступний збірний образ бідолашної особистості, якою заволоділа прелєсть.

Людина в омані цілком або дуже значною мірою втрачає здоровий глузд, адекватність, зв'язок із реальністю; її уява небезпечно розпалюється, а самооцінка є сильно завищеною: вона вважає себе гідною духовних дарів, благодатних переживань, одкровенень та дивовижних видінь. Сили зла всіляко стверджують її самовпевненість, зокрема, з'являючись у вигляді прекрасних ангелів, даючи «благі» поради, допомагаючи «пророкувати», обіцяючи вознесіння на Небо. Вважаючи себе праведною, така особа починає ще більше гордитися та вкрай зневажливо ставитися до інших. Невипадково мудрий душпастир ХІХ століття преподобний Іліодор Глинський на питання однієї черниці, як розпізнати в собі оману, відповідає, що «якщо ми, проходячи уважне життя, ставимо в óному ближнього нижче за себе, а себе

вище й хвалимося перед іншими без потреби своїми подвигами, приписуючи їм собі, а не допомозі Того, без Якого не можеш творити нічого, то це явна прелєсть» [38, с. 270].

Перебуваючи у стані омани, людина стає нетерпимою до критики, до застережень та порад; у випадках, коли хтось намагається її напоумити, вона може виявити неабияку агресивність – удатися до лайки або рукоприкладства. Інші особи, які прагнуть допомогти безумцю, наражаються на небезпеку бути побитими чи навіть позбавленими життя (у книзі «Отечник проповідника» знаходимо цікаву й повчальну оповідь монаха, за якою людина, що впала у прелєсть, володіє надзвичайною фізичною силою [51, с. 470]).

Вражений цією жахливою хворобою являє собою потенційну загрозу для оточуючих його осіб. Наприклад, один чернець, що жив у монастирі разом із сином, перебуваючи в омані, отримав від псевдоянгола пропозицію принести свою дитину в жертву Богу, щоб удостоїтися такої честі, як і старозавітний праведник Авраам (див.: Книга Буття, глава 22). На щастя, його син учасно побачив приготування батька до вбивства та врятувався втечею [51, с. 463].

Як можна зрозуміти, в оману впадають не лише недосвідчені аскети, які, прагнучи вести суворе подвижницьке життя, виявляють самовпевненість, непослух, незнання міри в молитві тощо: підступна омана-прелєсть чатує на ко́жну духовно недосконалу людину. Та й узагалі, як недуга різного ступеня тяжкості, вона постає насправді всезагальною душевною недугою: «Треба визнати – й це визнання буде цілком справедливим, – треба визнати, що всі ми, люди, знаходимося більше чи менше у самоомані, всі обмануті, всі носимо обман у собі. Це – наслідок нашого падіння, що звершилося через прийняття неправди за істину [тут мається на увазі гріхопадіння Адама та Єви – прим. А. Ц.], так завжди падаємо й нині», – зазначає видатний російський ієрарх і проповідник благочестя святитель Ігнатій (Брянчанінов) [цит. за: 50, с. 97].

Відповідно, від прелесті потерпає все грішне людство, однак в окремих випадках її знуцання над заблудлою, нерозважливою й гордою особою стає якщо не щонайзапеклішим, то, принаймні, дуже відчутним. Нестримувана зарозумілість закономірно призводить до прогресування цієї недуги, що не може не позначитися на психічній адекватності й поведінці її жертв (як уже згадувалося раніше, згідно з ученням Отців, гордість породжує безумство та переступи). Душевний стан таких осіб, звісно, залишає бажати кращого, навіть якщо вони й не «хворіють» на візіонерство та не проголошують себе святими. До числа їх, гадаємо, слід віднести й державців-Титанів. Використовуване в аскетичі поняття «омана», вочевидь, підходить для характеристики затьмареного гордощами внутрішнього світу можновладця. Тим більше, що важко не побачити певну схожість між аскетом, який упав у прелесть, та тим чи іншим сумнозвісним керманичем, між їхніми висловлюваннями, настроєм, учинками.

Чернець, якому Пахомій Великий радить дотримуватися міри в постуванні та молитвах, спочатку послухавши преподобного наставника, пізніше знов починає вдаватися до надмірної аскези. Коли ж його намагаються зупинити, він лається, хапає палицю, щоб бити того, хто йому заважає, а потім і взагалі втрачає глузд [27, с. 31–33]. – Цар Іван IV Грозний, якого московський митрополит Філіп переконує припинити звірства сумнозвісних опричників і керувати своїми підданими з любов'ю та милосердям, спочатку певною мірою дослухається до слів сміливого правдолюбця, але згодом продовжує знуцання над людьми, із гнівом реагує на викриття його дій та, зрештою, наказує вбити сміливого ієрарха [29, с. 133–140].

Пустельник, який перебував у прелесті, прийшовши до храму, намагається переконати священників, що й він минулої ночі був висвячений на пресвітера Самим Христом, і вимагає допуску до звершення богослужінь [51, с. 462]. – Російський імператор Павло I вважає, що має право служити Літургію й навіть приймати сповідь [82, с. 177], а французький державець

Наполеон Бонапарт під час коронації раптово вихоплює корону з рук римського папи Пія VII та власноруч надягає її собі на голову, а потім ще й сам «вінчає» іншою короною свою дружину Жозефіну [79, с. 139].

Валаамський монах, вважаючи, що завдяки посиленому подвигу став легким, попри всі застереження наважується перейти глибоку затоку по тонкій кризі [50, с. 104]. – Адольф Гітлер зарозуміло наважується вести масштабну й, вочевидь, авантюрну війну одночасно на два фронти.

Схимник Софроніївської пустині, який, як виявилось із часом, був жертвою омани, розповідає настоятелю про «відвідання» ним раю, де він начебто бачив тільки себе й нікого з інших ченців [50, с. 102]. – Ідеологи нацизму – щойно згаданий нами Адольф Гітлер, Альфред Ернст Розенберг та інші – прагнуть теоретично обґрунтувати та втілити в життя вчення про зверхність так званої «арійської раси» (до якої вони «дуже скромно» відносили насамперед свою націю) над рештою людства.

Цікаво, чи не відчувається «подих» гордовитої прелесті й у загальновідомому попередженні одного з керманічів початку ХХІ століття, що в разі ядерної війни він із своїм народом дадуть відсіч і «як мученики» попадуть до раю, а вороги-агресори «просто здохнуть, бо навіть розкаяться не встигнуть»?

Безумовно, омана-прелість політичного лідера тим небезпечніше, чим сильнішою є чи, принаймні, виглядає держава, що має за нещастя очолюватися цією душевнохворою особою. Маючи дійсні або ілюзорні приводи для звеличення себе як володаря великої країни із багатими природними ресурсами, потужними збройними силами, давньою й сповненою перемог і здобутків історією, вражаючою уяву культурою, державець косніє у своїх гордовитих переконаннях, а отже, й у своїх злочинах. Він стає ще більш упевненим у власній величі, у вірності й непогрішимості власних рішень, у незаперечності власного авторитету. В його поведінці та звершеннях відчувається втілення принципу, формулювання сутності якого приписується французькому королю

Людовіку XIV, – «Держава – це я». Наводячи страх на свій народ та на весь навколишній світ, такий лідер уподібнюється до апокаліптичного чудовиська, що прагне змусити всіх без винятку вклонитися йому зі словами *“Хто до звірини подібний, і хто воювати з нею може?”* (Апокаліпсис 13:4).

Титанічне самозвеличення наполегливо вимагає від інших визнання своєї величі та рабської покори. Насолода собою спричинює жагу насолодитися контролем над якомога більшою кількістю люду. Гордість узагалі змушує особу шукати честі, пошани й підкорення кар’єрних висот, про що вже йшлося вище; охоплена пристрастю особистість може нагадувати одного з персонажів Марка Твена – навіженого пустельника, який, всерйоз вважаючи себе архангелом, все ж сумує й лютує, оскільки не став папою римським [80, с. 103].

По-звірячому спраглий до влади лідер стає все більш небезпечним... та водночас все більш духовно жалюгідним, й саме цьому ми приділимо увагу в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. НАСОЛОДА ВЛАДОЮ

*“...влада над кожним племенем,
і народом, і язиком, і людом”
(Апокаліпсис 13:7)*

Історичний феномен загарбництва неможливо уявити без його якнайміцнішого зв’язку із прагненням до домінування – державно-політичної, соціальної, економічної, науково-технічної, інформаційної, расової чи культурної зверхності, – до диктування своєї волі, до визначення на свій розсуд життя багатьох людей. Влада як здатність однієї особи впливати на іншу не може не приваблювати зарозуміле самоствердження. Втрата душевної адекватності, скромності й контролю над власною пристрастю викликає бажання так чи так контролювати інших. Гордовите свавілля закономірно тяжіє до посиленого й навіть бруталного обмеження свободи своєї потенційної жертви – особи, спільноти або численних народів:

«титанізм... невідривно сполучений з потягом до влади, і влади не стільки над собою, скільки над світом» [75, с. 42].

Звір воліє насолодитися володарюванням. Це стає серйозною потребою його спотвореного внутрішнього світу. Незадоволення цієї потреби призводить до психоемоційного дискомфорту, позаяк манія величі прагне мати якомога більше «достатніх» підстав для свого подальшого буття та зростання. Втрата бодай однієї з цих підстав може свідчити про власну вразливість, а отже, й про власну недосконалість, що стає законним приводом для настільки ненависної самокритики. Хитання п'єдесталу, на якому вельми зручно почуввається самовпевнене й амбіційне «Я», для особистості Титана вкрай небажане. Тим більше, що внаслідок втрати тих чи інших переваг, хитаються не тільки уявні п'єдестали, але й цілком реальні трони. Таким чином, Звір змушений постійно підтверджувати, виборювати й навіть «вигризати» своє право на владу. Корона на зарозумілій голові перетворюється на справжній тягар, скинути який горе-володарю надзвичайно важко. Влада стає жорстоким тираном для гордовитого можновладця: вже не стільки він володіє владою, скільки вона ним.

Ведучи мову про Титана-владолюбця, доцільно звернути увагу на роздуми чи не найвідомішого німецького мислителя позаминулого століття Фрідріха Ніцше, що проповідує вчення про «волю до влади», притаманну людині разом із «волею до життя».

У сучасному світі ніцшеанство сприймається по-різному: ми можемо зустрітися як із викриттям цієї доктрини, так і з її апологією. Не можуть не впасти в око принципові розходження ідей Ніцше з етикою Святого Письма та навіть із світським розумінням доброго й належного. Український філософ Сергій Кримський схильний вважати цю та подібні тенденції в осмисленні людини, сенсу її життя інтелектуальними провокаціями: «приміром, Ніцшеве “Убий ближнього” було не запереченням моралі, а постановкою питання, “що станеться зі світом, якщо не буде моралі”» [див.: 77, с. 42].

На наш погляд, будь-який апологет учення Фрідріха Ніцше займає програшну позицію. Сам мислитель у доволі відвертий спосіб кидає виклик усталеним поняттям про моральну особистість: його так звана «надлюдина», – зокрема, й та сама арійська «білява бестія», що шукає «здобичі та перемоги», – є неодноразово згадуваним нами Титаном. Гадаємо, Ніцше проповідує справжній аморальний титанізм – самоствердження, яке керується приписом «Я хочу!». Моральні ж приписи, що стають на заваді такому начебто цілком природному самоствердженню, здобуттю сили підлягають переосмисленню. «Переоцінка цінностей», до якої закликає Фрідріх Ніцше, є, по суті, подоланням, відкиданням традиційних моральних норм, грандіозним переступом, що спричинить безліч злочинних діянь.

Можливо, – таки скаже хтось на захист Ніцше, – він мав на увазі зовсім інше: його ідеї невірно зрозуміли й до того ж серйозно перекрутили? – І навіть у цьому випадку критик «переоцінки цінностей» мусить бути неблаганним: ото ж треба висловлювати власні думки так, щоб їх сприйняли правильно й без імовірних перекручень. Мислитель не звільняється від відповідальності за пропоновані ним суспільству ідеї: *«... за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня! Бо зо слів своїх будеш виправданий, і зо слів своїх будеш засуджений»* (Матв. 12:36–37).

Звісно, ніцшеанство надзвичайно провокативне, однак це зовсім не та інтелектуальна провокація, що змушує людину замислитися й стати моральнішою, добрішою (в такому б випадку німецький мислитель рано чи пізно так чи так пояснив би свої справжні наміри): це спроба завдання ідейного удару по морально-етичній Традиції, що, за Ніцше, заважає природному прагненню особистості стати істинно сильною. Своім ворогом він відкрито проголошує ту доктрину, яка протистоїть титанічній самореалізації:

«Слабкі й невдахи повинні загинути: перше положення *нашої* любові до людини. І їм слід ще допомогти в цьому.

Що є шкідливішим за будь-який порок? – Діяльне співстраждання до всіх невдах та слабких – християнство», – наголошує Фрідріх Ніцше у своїй праці з промовистою назвою «Антихрист» [57, с. 9].

На сторінках цього ж одіозного твору ми знаходимо й надзвичайно прикметні роздуми про насолоду владою (у широкому сенсі слова), якої настільки прагне кожен Титан:

«Що є добрим? – Все, що підвищує в людині відчуття влади, волю до влади, саму владу.

Що є щастя? – Відчуття влади, *що зростає*, відчуття протидії, що долається» [57, с. 8–9].

Повторимось: Ніцше досить відвертий. Він проповідує здобуття сили й влади у визначений ним спосіб (і зовсім не випадково ніцшеанство свого часу викликало значну симпатію з боку ідеологів нацизму з його вченням про «арійську расу», зовнішньополітичним курсом «Drang nach Osten», «кришталевою ніччю» та Освенцимом). До речі, себе епатажний мислитель вважає якраз «сильною» особистістю – чи не бестією-антихристом? – а отже, в міркуваннях про самоствердження керується й своїми власними претензіями та переживаннями. Під цим кутом зору можна побачити важливу заслугу оспівувача «надлюдини»: у кількох реченнях він удаю указує на пріоритети Звіра, допомагає зрозуміти його владолюбну до моторошності психологію. Гранично чітко й відкрито проголошується: влада дарує Титанові щастя (а насправді – лише його відчуття, адже істинне щастя постає неодмінно моральним).

Це цілком відповідає зарозумілості титанічної особи: звіряча гордість не може не прагнути до насолоди впливовістю, оскільки та приносить значне задоволення – свого роду ейфорію – та ще й сприяє подальшому самозвеличенню.

Ніцше проповідує диктатуру самовпевненої та злої сили. Свідомо чи несвідомо державець-загарбник постає ніцшеанцем, антихристом,

богоборцем, як би багато коштів він не витрачав на зведення храмів та як би розчулено не молився під час урочистих богослужінь.

Справжнє ж боголюбство рішуче засуджує нестримне владолубство титанічної особи, подібно до того, як засуджує воно й гордість, що породжує прагнення до влади. Аскетична традиція не залишає від політичного ніцшеанства каменя на камені: влада, звісно, визнається потрібним соціальним феноменом, але несамовите, а тим більше злочинне її домагання зазнає суворой критики.

Душпастирі добре усвідомлюють існування зв'язку між волею до влади над іншими людьми та людськими гордощами: «Зарозуміла людина бажає керувати; та інакше вона й загинути зовсім не може, або вірніше сказати, не хоче», – справедливо зазначає превелебний Іоанн Ліствичник [36, с. 293].

Дійсно гідною влади над кимось буде якраз та особистість, яка має владу насамперед над собою й над якою не мають влади пристрасті, зокрема, й пристрасть владолубства. Як повчає Симеон Новий Богослов – смиренний подвижник, що свого часу навіть відмовився від цілком заслуженої ним пропозиції стати архієреєм, – праведна людина не прагне до панування: «... всякий, хто шукає слави Божої і в усякій справі всіляко підвизається творити не свою, а Господню волю», ніколи не буде мріяти «владарювати над будь-ким іншим» або вважати себе «вищим за когось, малого чи більшого». Безумовно, й на такого достойного скромника може чекати возвеличення – призначення на керівні посади. Однак володіння владою не в змозі зіпсувати добродішній норов: чим вищим стане положення праведника в суспільстві, тим більшим буде його смирення, тим більше він вважатиме себе «слугою тих, кого має під своєю владою» [71, с. 187–188].

Критика владолубства закономірно стверджується й у вітчизняному богослов'ї. Наприклад, на сторінках Києво-Печерського патерика засуджується прагнення ченця-«санолубця», який намагається, скориставшись прихильністю однієї княгині, стати ієрархом: «... перш, ніж навчишся [монашеству] – на єпископство хочеш; і видаєш себе за міцного

законодавця, і перш, ніж сам смирення [набудеш], усіх змирити хочеш, мудрствуєш з висока, з гордістю повелюючи, супротивно відповідаючи. Це все звичне в устах твоїх, оскільки думаєш про земне, а не про небесне, про плотське, а не про духовне; про бажання, а не про воздержання; про багатство, а не про бідність. Від світла відійшов, і в п'тьму вдав себе еси, життя відринув і муку собі вічну вготував і, взявши зброю на ворога, її в своє серце встромив. Збудись, брате, і подумай уважно про своє життя...» [62, с. 106]. Амбітного інока закликають до скромності, яка має бути властива не лише підлеглому, але й будь-якому керівнику: «Якщо ж ... якогось успіху матимеш, так, що стати тобі [довесться] на вищий щабель, то не забувай смиренної мудрості, аби, коли доведеться спуститись [із того] щабля – знайшов шлях свій смиренний, не впавши у різні нещастя» [62, с. 88]. (.)

Гордість та жага влади викриваються й видатним уродженцем Київщини Димитрієм (Туптало) – вельми скромним аскетом, письменником та безсрібником, якому судилося стати митрополитом Ростовським. Святитель веде мову про важливу ознаку норову людини, що насправді є гідною високих посад. Як не парадоксально це звучить для ласого до влади Титана, але домагатися керування іншими не слід: «тільки тоді його достойним будеш, коли вважатимеш себе того не вартим», – переконує шукача людських почестей Димитрій [25, с. 24].

Афонський подвижник Силуан недвозначно вказує на згубність владолюбства, а з ним і сріблोलюбства: «Якщо любиш владу чи гроші, то ніколи не пізнаєш любові Божої» [63, с. 90]. Надзвичайно прикметним постає осмислення мудрим старцем тих негараздів, що ними сповнений світ людей. Як наголошує преподобний Силуан, «якби керівники дотримувались заповідей Господніх, а народ і підлеглі слухались їх у смиренні, то на землі був би великий мир і веселіє, але заради владолюбства і непослуху гордих страждає весь всесвіт» [63, с. 87]. Це невелике висловлювання, вочевидь, являє собою просте й дуже вдале визначення причин лихих подій в житті

суспільства; в ньому підкреслюється соціальна небезпечність богоборства, аморальності, гордощів та бажання панувати над іншим.

Однак, як переконує нас огляд світової історії, титанічна особа готова пожертвувати добробуттям людей заради власних амбіцій, заради досягнення вигідних їй цілей. Безперечно, таке жорстоке жертвоприношення можна спробувати виправдати, посилаючись на справу державотворення або державоствердження: апологія дій зарозумілого владолюбства буде особливо успішною, якщо жертвування інтересами, а то й самим життям інших принесе якісь більш-менш відчутні результати, як-от воєнні перемоги до певної дати чи зведення цілого міста на людських кістках. Але чи не спрацьовує в цих випадках уже згаданий нами загальновідомий принцип «Держава – це Я»? Особа можновладця-Титана виходитиме на перший план: саме він увійде в історію як ініціатор та організатор досягнень державного значення, що живитиме його самовпевненість, зміцнить його позиції та посилюватиме його впливовість. Те саме «відчуття влади, яка зростає», даруватиме йому приємні переживання й наскрізь ніцшеанське псевдощастя. Що ж до необхідності давати комусь якісь роз'яснення чи навіть відповідати на ще можливі докори сумління, то в розпорядженні амбіційного лідера знаходиться цілий арсенал перевірених і рекомендованих звірячим досвідом принципів – від «шляхетного» «Мета виправдовує засоби» до простецького «Бабы новых нарожают».

Насолода владою над іншими неодмінно передбачає здобуття та утримання цієї влади.

Один із способів реалізації таких завдань цілком відповідає власне натурі Звіра: мова йде про банальне й бруталне насильство. Воно просто змушує підкорятися й не має особливої потреби в наведенні тих чи тих аргументів: «Тише, ораторы! Ваше слово, товарищ маузер!» [55, с. 185] – ці слова відомого радянського поета важко не визнати чудовим вираженням ідеї, якою у своїх відверто насильницьких діях керується титанічна особа. В таких випадках неприпустиме насилля в суспільстві стає досить узвичаєним

явищем, претендуючи на цілковиту природність: очолювані владолюбцями політичні режими методично вдаються до невинного застосування сили при вирішенні найрізноманітніших проблем. За цікавим зауваженням одного з вітчизняних дослідників, влада, «яка має ознаки політичного насильства і тримається лише на ньому, завдячуючи державному апарату примусу, породжує зло у вигляді структурного насильства у тому сенсі, що для свого функціонування потребує все більшого масштабу застосування сили. Задля виживання їй доводиться все існуюче у соціумі, звичайний політичний процес сприймати як загрозу своєму існуванню, навіть протест на словах сприймається жорсткою реакцією. Влада починає застосовувати методи насильства найширшого масштабу – від духовного до фізичного» [84, с. 98].

У країні, керованій нестримуваною й агресивною гордістю, по суті, практикується справжній терор проти населення – терор не лише власне силовий, мілітарний, але й, зокрема, юридичний та психологічний. Заляканість людей вважається якщо не найпершою, то, принаймні, однією з найперших заборук їхньої законслухняності й лояльності. (У сиву давнину до подібної внутрішньої політики можновладців закликало, скажімо, китайське вчення фа-цзя (легізм). У сучасному ж світі вражаючим прикладом саме таких відносин між державою та громадськістю постають сумнозвісні реалії суспільного життя в Північній Кореї).

Але, звісно, лідер-Титан удається не лише до насильства та залякування. Агресія владолюбця проти народу, що – назвемо речі своїми іменами – вже *належить* йому, може набувати, так би мовити, делікатних, завуальованих форм. Сутність її залишатиметься незмінною – зорієнтованою на примушення до покори. Однак зовнішньо ця агресія відчутно зміниться. Суворі та невблаганні диктатура «замаскується» під старшого друга, порадника, захисника та навіть покровителя.

На думку дослідників, «влада може проявлятися як пряме насильство, як прихований примус, або ж як вплив на свідомість і волю людей шляхом переконання» [10, с. 13]; держава «не може спиратись тільки на силу тих, хто

керує»: повинна існувати «ще й згода підпорядковуватись цій силі, тобто бажання тих, ким керують, жити разом. Отже держава повинна мати авторитет і право підпорядковувати. Звісно, цей авторитет має визнаватись тими, кого підпорядковують. Водночас держава має виправдати свій авторитет, аби мати право підпорядковувати, зробити його легітимним, тобто виправданим, узаконеним, обґрунтованим» [28, с. 51–52].

Відповідно, важливим завданням владолюбної особи стає спроба викликати в населення цілком справжні симпатії до себе, щоб сприйматися не лише як «грізний, та все ж справедливий» володар, але й як авторитет, «батько», «Отець Вітчизни», по можливості «мачо» чи «альфа самець», а то й узагалі «бог».

Засобів для цього існує досить багато. З одного боку, це проведення тих чи інших дій, – наприклад, соціальних реформ, стабілізації економіки, масштабної амністії, зміцнення армії та флоту, – наслідки яких або постають дійсно корисними для держави та суспільства, або здаються такими, або ж видаються за такі. З іншого боку, несамовита любов до влади вживає й інших засобів. Якщо не всі вони, то чимало з них достатньо відомі широкому загалу: це забезпечення бажаних «хлібом та видовищами», пряма й прихована агітація, планомірна й наполеглива робота засобів масової інформації, популістські заяви, найрізноманітніші піар-акції, як-от носіння колоди під час кремлівського суботнику або годування оленят в Оберзальцберзі, замовлення та заохочення мистецьких звершень на кшталт єгипетських пірамід, пам'ятника «Ленін і Сталін у Горках» чи дитячої пісеньки «Дядя Вова, мы с тобой...» тощо.

Як свідчить історія, очолювані титанічними особами політичні режими здатні досягти дійсно вражаючих успіхів у впливі на суспільну свідомість. Масштабне маніпулювання людським розумом та почуттями може ставати насправді віртуозним, спричинюючи масове захоплення своїм «вождем» та беззастережне схвалення його дій. «Страх» перед Лідером доповнюється якимось благоговійним «тріпотінням» перед його моторошною величиною,

наполегливим виправданням його політики, щирим переконанням у справедливості будь-яких його рішень.

Здійснення подібного впливу на суспільство досить продумане та «прицільне»: як вважає білоруський соціолог та психолог Віктор Шейнов, мішенями для маніпулятора постають основні потреби людини, її слабкості, психічні особливості, стереотипи поведінки; при цьому враховуються й нереалізовані або приховані сподівання, занижена самооцінка та намагання взяти «реванш» [див.: 85, с. 88]. Наразі звернемо особливу увагу саме на людське прагнення до реваншу. Як відомо, у всесвітній історії воно дійсно нерідко відіграє дуже значну роль. Присутній у суспільстві «дух реваншизму» являє собою ту силу, якою може повною мірою скористатися гордовитий шукач влади. Його заклики до відновлення втрачених переваг, відплати за поразки та помсти кривдникам не залишаються непочутими, оскільки на них у суспільстві існує «підвищений попит». Дослідникам цілком зрозуміло, що породжена, зокрема, реваншистським настроєм проповідь Адольфа Гітлера не зажила б такої шаленої слави, якби Німеччина не зазнала серйозної поразки у Першій світовій війні. Беніто Муссоліні, граючи на патріотичних почуттях італійців, намагався взяти грандіозний реванш за події, що відбулися ледь не за півтори тисячі років до його приходу до влади, а саме – відновити Римську імперію. До вкрай сумних наслідків свого часу призвели й реваншистські прагнення тих, для кого «найбільшою геополітичною катастрофою» ХХ століття став розпад СРСР.

Не будемо забувати, що сильно прагнути реваншу може й сам Звір. Здобуті воєнні та політичні перемоги, здійснення помсти радують не тільки кероване ним суспільство, але й його самого. Не виключаємо, що ми здатні тільки приблизно уявити, як у душі ликували і прихильники нацизму, і сам Гітлер, коли захисники вільнолюбної Франції були змушені капітулювати перед німецькими загарбниками та ще й підписати сумнозвісне Комп'єнське перемир'я 1940 року саме в тому вагоні, в якому колись представники Німеччини остаточно визнали поразку своєї країни в Першій світовій війні.

До речі, поруч із «комп'єнським вагоном» можна вдало «розмістити» ще один символ історичного реваншу, а саме вражаючу картину, що її, свого часу наказав написати вождь гунів Аттіла. Під час доволі успішного для цього завойовника італійського воєнного походу в місті Медіоланумі (сучасний Мілан) він побачив зображення імператорів, біля ніг яких лежали мертві скіфи. Картина, як можна зрозуміти, символізувала могутність Риму та його зверхність над тими народами, що їх римляни вважали варварами. Аттіла знаходить художника й наказує тому створити новий украй претензійний живописний «шедевр»: на ньому потрібно було зобразити самого очільника гунів, що сидів на троні, а також римських володарів, які висипали до його ніг золото з мішків [6]. Якщо цей факт дійсно мав місце в історії, то, гадаємо, написана картина дуже тішила самолюбство не лише Аттіли, але й його войовничої нації. Торжество гунських гордоців на теренах Італії стверджувалося ще й в естетичний спосіб: художній реванш поставав свого роду «вишенькою» на «торті» перемог, здобутих на той момент кочовиками та їхнім амбітним вождем, символом воєнно-політичного триумфу лютого Загарбника та, ймовірно, вираженням переконання про зверхність варварського світу, про взяття ним ідейно-культурного реваншу над римською цивілізацією. Це переконання гунів могло зникнути чи, принаймні, відчутно втратити свою силу після цілої низки подій, зокрема, після зустрічі Аттіли з римським першоієрархом святителем Левом, який умовляв ворога припинити кровопролиття, руйнування та грабіжництво й залишити італійську землю, що, зрештою, і сталося.

Що ж до людської самооцінки, то не тільки надзвичайно занижена, але й, навпаки, завищена думка про себе, свою націю та свою державу можуть стати об'єктом злочинних політичних маніпуляцій. Лідер-титан узагалі щиро зацікавлений в тому, щоб керований його претензійним владолюбством народ був переконаний у власній колективній величі та непереможності, запорукою яких є, зокрема (чи насамперед), саме «мудре», «дбайливе» та «далекоглядне» керування. Отже, занижену самооцінку людей слід долати,

одначе так, щоб це не нашкодило існуючому політичному режиму, а виключно посилювало його; завищену ж самооцінку належить тримати під державним контролем та скеровувати у вигідному напрямі. Так чи так, суспільна свідомість має бути відмічена «печаткою» Режиму – затаврована своєрідним «знаком Звіра», – і використовуватись задля подальшого звеличення свого «фюрера» та втілення в життя амбітних планів розширення меж його впливу, а то й узагалі здобуття влади *“над кожним племенем, і народом, і язиком, і людом”* (Апокаліпсис 13:7). Гординя Титана успішно тримається не лише на заляканості, але й на гордині поневоленого та задурманеного ним народу.

Автор цих рядків нерідко згадує свою розмову зі священником, у якій ішла мова про одну агресивну країну. Коли душпастир почув думку про те, що тамтешні люди охоплені гордощами, то висловив власне бачення їхнього душевного стану. На переконання мого співрозмовника, в цьому випадку доречнішим було б вести мову ні про гордощі, а про масову прелесть.

Важко не погодитись, що аскетичне поняття «омана» (або ж «прелесть») дійсно чудово підходить для характеристики суспільної свідомості, затьмареної офіційною пропагандою та, як наслідок, щиро переконаної у вірності рішень свого керівництва та у власних «неперевершуваних» перевагах. З таким людом украй нелегко сперечатися: вони завжди «краще» знають, що у світі відбувається «насправді», і постають серйозними апологетами політичного режиму, «тавро» якого вже встигло «в’їстися» в їхній розум та тією чи іншою мірою заблокувати здатність до критичного мислення. В такому суспільстві продовжує свій розвиток «маса» чи «натовп» найзапекліших прихильників та пропагандистів Режиму – як не згадати, наприклад, хунвейбінів Мао Цзедуна, – здатних на будь-які звершення заради свого «великого кормчого». Шалена омана-прелесть натовпу, – звісно, омана вчасно та вміло скеровувана Лідером – цілком задовольняє цього Лідера чи під час встановлення контролю над країною, чи вже в період керування нею.

Як зазначає українська дослідниця Світлана Загурська, «... найбільш небезпечною для суспільства є та ситуація, коли натовпом починає керувати психічно хвора людина, чиї ідеї, підкріплені емоційно переконливою владною комунікацією, стають надбанням масової свідомості» [31, с. 46]. Титанічна особа, що страждає на вражаючу зарозумілість та прагне повсякчас насолоджуватися владою (до речі, проповіді її ідей сприяє не лише емоційна переконливість), ніби заражає власною прелестю своїх шанувальників. Ступінь зараження, звичайно, може бути різним; окрім того, й у такому суспільстві може зустрітися чимало осіб із «імунітетом» до зумисне розповсюдженого й підтримуваного масового провладного психозу. Однак масовість бере своє: якщо не приголомшуюча більшість, то дуже значна кількість людей стають адептами «культу вождя», що вже вкотре запевняє його у своїй величі та спонукає до здійснення нових титанічних кроків.

І знову гордовитий володар свідомо чи несвідомо втілює у своїй політиці принципи макіавеллізму. Переконання в тому, що «владареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку – засоби завжди здадуться всім чесними і похвальними, бо юрбі важливий тільки успіх» [цит. за: 44, с. 63], ще більше надихає Титана на звірячі вчинки Загарбника: його хижий погляд усе частіше звертається в бік інших країн.

Однією із країн, що за різних історичних епох сильно потерпали від численних загарбників та кривдників – причому як зовнішніх, так і внутрішніх, – безсумнівно, постає багатостраждальна Русь-Україна. Невипадково її духовна, інтелектуальна та творча еліта – від киеворуських мислителів Нестора Літописця й Володимира Мономаха та письменників-полемістів Нового часу Герасима Смотрицького й Іоанна Вишенського до художника-поета Тараса Шевченка, природознавця Володимира Вернадського, кінорежисера Олександра Довженка та інших видатних осіб – була напрочуд часто змушена викривати знуцання над народом, його вірою, культурою, а також жагу поневолення інших.

Так, професор Києво-Могилянської академії, майбутній Могильовський ієрарх Георгій (Кониський) у драмі «Воскресіння мертвих» розповідає про два типи людей – праведних трудівників та ласих до чужого майна насильників:

*«Іний zde, как Бог веліл, живот свой проводитъ, –
 Другий противно тому вслід похотей бродить;
 Іний питається, день і ноц работая, –
 Другий живет, чуждіє труди поядая;
 Іний за своє добро терпить узи, муки, –
 Другий, добро отнявши, і самого в руки
 Іщет, как би похитить, а когда похитить,
 Мучить, донелі серце звірино наситить,
 Подчас і смерті предасть...» [16, с. 338].*

Драматичний твір Георгія (Кониського) являє собою, зокрема, засудження гріховних діянь лютих гнобителів людей: власник «серця звіриноного» у п'єсі карається жахливою смертю та вічними муками у пеклі, а жертва його злочинів після загибелі винагороджується Богом за благочестя й перенесення страждань.

Інший вітчизняний душпастир Іоанн (Максимович) у збірці «Алфавіт» пропонує увазі своїх читачів філософський діалог між «татарами» та царем Олександром Македонським. Кочовики прагнуть донести до войовничого загарбника істину, що в житті треба бути поміркованим і задовольнятися тим, чим він володіє. Святитель Іоанн (Максимович) «проводить думку, що прогрес одного народу не може здійснитись за рахунок інших, а хто хоче панувати над світом, не зробить підкорені народи щасливими і свій народ занастить. Тому цивілізація, зведена насильством над людьми, безперспективна й абсурдна. Вона дозволяє своєму вождю безглузді забаганки панування над народами замість того, щоб навчити їх суспільної

злагоди і мирного життя», – так пояснює зміст діалогу українська дослідниця Лариса Чорна [86, с. 74]. Якщо для натхненників політичного титанізму Макіавеллі та Ніцше «пристрасть до завоювань» воістину «справа природна і звичайна» [49, с. 160], то автор «Алфавіту», вочевидь, займає протилежну позицію.

Однак зарозумілий лідер керується досить викривленим баченням дійсності, і подібні настанови, що суперечать його владолюбству та ствердженим агресивним намірам, можуть бути ним сприйняті лише про людське око – задля підтримки власного авторитету й брехливого іміджу – або взагалі відкинуті чи проігноровані. Титанічна особа наполегливо шукатиме шляхи для максимально можливого розширення меж своєї впливовості, закономірним наслідком чого настільки часто виступають воєнні агресії.

Агресивний політичний режим та його прихильники мають власну «залізну» й «непробивну» *логіку*. Вона так чи так підкорена нездоровій ідеї великодержав'я. Ніцшева «надлюдина» цілком очікувано прагне створити «наддержаву» (принаймні, щось на зразок неї), не беручи до уваги думок своїх сусідів, особливо сусідів менш сильних і взагалі слабких: вони повинні або підкоритися волі Титана, визнавши його зверхність, або стати вигнанцями чи загиблими.

Важливим завданням титанічної логіки є пошук приводів для здійснення актів агресії та обґрунтування їхньої доцільності. З цим завданням вона здатна впоратись із показовою легкістю: як відомо, як би винахідливо привід не ховався, його все одно знайдуть. Перебільшення й уведення в оману роблять свою брудну справу. Тим більше «абсурдна свідомість породжує абсурдні аргументи і приводить до абсурдних дій» [див. і пор.: 11, с. 7]. Втім, для «внутрішньої аудиторії», чудово підготовленої безперестанним напоумленням, навіюванням та нав'язуванням «вірних» переконань, ці аргументи – безпідставні чи такі, що все ж не мають достатньої підстави, – здаватимуться цілком прийнятними. Суспільна

свідомість, яка протягом тривалого часу зазнає пресингу з боку культу особи, а до того ж ще й спорідненої з ним загарбницької ідеології, сама стає абсурдною. Невміння ґрунтовно й послідовно мислити (а то й відмова від цього дару Творця) являє собою одну з причин потурання злочинним діям владолюбців: індивід, що не розвинув чи втратив навик «повноцінної рефлексії», «стає легкою “здобиччю” агресивно настроєних політиканів». Нездатність «до критичної оцінки подій робить його вразливим для нападів пропагандистської машини, кінцевим результатом яких є масові акти насилля, свідченням чого є Перша і Друга світові війни» [див. і пор.: 24, с. 460].

Агресивний політичний режим має свою *етику*. Етику дивну, прагматичну, обурливу й по-справжньому звірячу. Її завданням виступає посилення апології загарбництва з позицій «моралі», виправдання тих чи тих злочинів, видавання зла за добро або спроба доведення вимушеності дій агресора. Окрім того, титанічна етика повинна сприяти вихованню відданих Режиму «захисників Вітчизни» – виконавців амбітних задумів і ганебних наказів загарбника. Звісно, такі вкрай потрібні йому особи вимагають особливого підходу та піклування: складання ними військової присяги має доповнюватися щирою і бажано сліпою довірою Лідеру, переконанням у принциповій безпомилковості його розпоряджень. Відповідно, їм адресуються надзвичайні «моральні» настанови на зразок моторошного припису, сформульованого фашистською ідеологією для італійського солдата, – лаконічної і недвозначної заповіді «Муссоліні завжди правий» [9, с. 387–388].

Звіряча етика завбачливо дбає про те, щоб воїн Режиму мав чимало переваг перед іншими людьми: одним із таких привілеїв постає «свобода» від тиску тієї незримої, проте відчутної сили, що може серйозно «псувати» життя пересічній особі, закликаючи її до доброчесності та справедливості. Звір приходять на допомогу своєму солдату, сприяючи й його озвірінню: він продовжує ідеологічну обробку свідомості «пішаків» і «офіцерів» та ще й так

чи інакше надає їм право на аморальні звершення. Таке надання може бути напрочуд відвертим: Адольф Гітлер колись адресував озброєним поборникам Третього Райху наступні вельми «обнадійливі» для них слова: «Я вас звільняю від такої химери, як совість. Усю відповідальність за ваші вчинки бере на себе фюрер» [цит. за: 77, с. 189].

По-звірячому запекла ідеологічна обробка особистості взагалі здатна зробити її, якщо можна так висловитися, вибірково моральною. Цей стан людської психології є й вельми жахливим, і вельми цікавим одночасно. Так, у книзі вже згаданого нами Сергія Кримського «Під сигнатурою Софії» побіжно розповідається про одного з відданих солдат німецького «фюрера», що вражає як своєю фанатичною жорстокістю, так і порядністю: «Покоління 60-х років ХХ століття пам'ятає, який шок викликав щоденник коменданта Освенціма Гесса, який вийшов друком у багатьох країнах світу. Адже в ньому фашистський злочинець постав у своєму ставленні до родини та друзів нібито чесною та моральною людиною. Він просто безоглядно вірив, що є нижчі раси і їх в ім'я затвердження націонал-соціалістичних ідеалів треба знищувати, як комах» [45, с. 359]. Як бачимо, і звіряча лютість, і доброчесність такої особи виявляються саме у вибірковий спосіб: на її сформовані під впливом офіційної пропаганди переконання, існують «свої» або ж «наші», що дійсно заслуговують на гідне до них ставлення, та «чужі», «низькосортні», яких потрібно рішуче зневажати та, якщо не вбивати одразу, то всіляко мучити, принижувати, перетворювати на піддослідний «матеріал» тощо. Подібне душевне «роздвоєння» (психологічна амбівалентність), звісно, в жодному разі не може визнаватися чимось нормальним та природним. Окреслена вибірково моральність постає справжньою аморальністю; складається враження, що хворому на таку дивну хворобу душі якраз і вдається бути доволі порядним у звичайному житті, бо весь руйнівний потенціал його люті злочинний Режим спрямовує проти тих, кого вважає своїми ворогами чи, принаймні, недолюдьми, рабами, лузерами.

Замислюючись про збочену етику Звіра – справжню антиетику, яка замінює добре його протилежністю, – важко знову не зачепити класичне філософське питання про сумісність політики та моралі.

Державцю нерідко нелегко бути доброчесним, принаймні, повністю. Царина політичного життя «зіткана» з численних епізодів, у яких із особливою силою відчувається дія людського фактору. Недосконалість не лише професійних якостей, але й норову багатьох особистостей, причетних до державно-політичних процесів, дуже часто нагадує про себе. Політик іде на компроміси зі своїми опонентами, своїми однодумцями й навіть із своїм сумлінням. Результати таких поступок можуть бути дуже резонансними та шкідливими для суспільства, призводячи до найрізноманітніших негараздів. І, цілком зрозуміло, справжня Етика в жодному разі не повинна з цим миритися, невпинно нагадуючи державцям про необхідність бути чесними, порядними та добродійними: володар привілейованого статусу й великих статків просто зобов'язаний належно піклуватися про людей, доручених його керівництву. Його зовнішня політика так само має бути достойною, розважливою та доброчесною. Знущення над іншими народами теж аж ніяк не може схвалюватися гідною етичною доктриною.

Іншими словами, будь-які дії державця мають бути максимально або, принаймні, значною мірою етичними. Цей ідеал видається недосяжним, однак уже саме лише діяльне прагнення політика до нього матиме позитивні наслідки як для керованого ним люду, так і для держави, добре позначившись і на сфері міждержавних стосунків. Ніхто не звільняє можновладців від посиленої моральної відповідальності за їхні дії, хоча, повторимось, бути доброчесним очільником держави надзвичайно важко.

Політичне звірство намагається розв'язати проблему сумісності політики та моралі в дуже простий спосіб. Так, Володимир Ленін чітко висловив власне її бачення у стислій, гідній пера Макіавеллі тезі – «Політика не потребує моралі». На переконання найпершого радянського керманіча, «моральне те, що слугує інтересам передового класу» [цит. за: 77, с. 189].

Логічний розвиток цієї ідеї закономірно веде до виправдання багатьох злочинів, скоєних «диктатурою пролетаріату», а також її політичними та ідейними спадкоємцями. «Вождь» прагнув здійснити революцію світового масштабу, і моральні норми, що перешкоджали йому досягнути цю амбітну мету, нещадно відкидалися його гординею. Він був зацікавлений у таких підлеглих поплічниках, які б, керуючись «мудрими» розпорядженнями, без вагань наближали вселенське торжество соціалізму, а згодом і комунізму. «Леніну потрібні були співучасники, а не соратники та друзі. Вірність означала для нього абсолютну впевненість у тому, що людина виконає всі накази, навіть ті, які знаходяться у протиріччі з людською совістю», – згадує соціалістка Анжеліка Балабанова [цит. за: 23]. Цілком зрозуміло, що власна «етика» такого державця, його особисте розуміння доброго являють собою велику соціальну небезпеку.

«Убезпечення» політики від настирливих докорів моралі насправді може видатися чимось привабливим і перспективним: шлях серйозних компромісів із совістю обіцяє державцеві посилення його впливовості вже в недалекому майбутньому та обґрунтовує свою доцільність необхідністю розбудови держави. Прагматичний розрахунок у своєму двобої з мораллю вперто претендує на першість...

Але, безумовно, неспотворена чи, так би мовити, малоспотворена етична свідомість рішуче засуджує шлях неприпустимих компромісів, хоча в очах прагматика таке засудження й виглядає наївним. Цікаві розмисли з цього приводу знаходимо у праці Карла Ясперса «Про сенс історії», що побачила вцілілий світ невдовзі після Другої світової війни. З одного боку, на думку німецького філософа, «не варто заперечувати той факт, що ані мораль, ані добро не сприяють досягненню успіху, та й не заради успіху до них вдаються». Гадаємо, ця сентенція не завжди відповідає дійсності: моральність людини таки може суттєво сприяти успіхам, про які веде мову Ясперс. У противному разі широкий загальний навряд чи й досі виявляв цікавість і, принаймні, певну повагу до, наприклад, чудового афоризму Мігеля де

Сервантеса Сааведри «Чесність – найкраща політика». Однак продовження думки Карла Ясперса «реабілітує» чесноту та підкреслює її особливе значення в історії людства: «Проте моральність і доброта, ніби перебираючи на себе відповідальність за успіх та наслідки, стають нашим єдиним серйозним шансом», – наголошує мислитель [90, с. 207].

Що вже казати про ту недвозначну позицію з цього питання, яку займають християнські душпастирі, зокрема, ті, чиї прикметні міркування були наведені дещо раніше. Вони проповідують здійснення справжньої моралізації політики, в чому вбачається суттєва запорука гідного розвитку суспільства. Безперечно, така моралізація не влаштовує лідерів крайн-агресорок, позаяк зв'язує їм руки та й узагалі постає загрозою для їхньої гегемонії.

Агресивний політичний режим має й власну *естетику* – власне осмислення царини людських емоцій, чуттєвої дійсності та мистецтва. Зрозуміло, що така естетична думка також служитиме ствердженню впливовості владолюбців, відіграючи особливу роль у неодноразово згадуваній нами пропагандистській роботі. Введення великої кількості осіб у стан політично упередженої омани-прелесті передбачає активний тиск не лише на розум, але й, зрозуміло, на почуття. Ідеологічну обробку люду неможливо уявити без її яскраво вираженого художньо-естетичного виміру: у хід ідуть численні схвалені титанічною естетикою засоби, починаючи від вражаючої символіки (як-от різносторонні та «різнокаліберні» свастики чи, не виключаємо, своєрідна парасвастика у вигляді літери «Z») і закінчуючи витворами мистецтва комп'ютерної графіки (зокрема, вкрай агресивними відеоіграми), музики, літератури та кіномистецтва.

Загарбницькій ідеології дуже вигідно за допомогою художніх засобів так чи так розвивати в суспільстві звикання до насильства, агресії, силового вирішення питань. Як відомо, видовища, які посилено апелюють до глибинних інстинктів людини, заживають неабиякої популярності, спричинюючи славу та статки їхніх творців. І богословська, і філософська

думка вказує на небезпеку, що походить від таких мистецьких звершень. Григорій Богослов наголошує на неприпустимості кривавих, сороміцьких та азартних розваг. Іоанн Златоуст справедливо критикує сучасний йому постантичний театр як «училище розбещення». Український дослідник Віталій Табачковський зазначає, що одна з фізіологічних особливостей людського сприймання «пов'язана з домінуванням у ньому інстинктів самозбереження та збереження роду. Зрозуміло, відтворюючи відповідні сюжети на екрані, автору найлегше завоювати увагу і прихильність глядача. З цим пов'язана естетизація кривавих та сексуальних видовищ... Однак і до насилля можна звикнути, особливо, якщо воно не спонукає переживати за того, на кого насилля спрямоване, а стає насиллям тотальним і хаотичним» [78, с. 425]. Розвиток у людях цієї жахливої якості значною мірою влаштовує владолюбного Агресора: він усвідомлює, що людськими слабкостями та збоченнями не просто можна, але й потрібно скористатися, коли мова йде про тиск на свій народ або завоювання чи залякування країн-сусідів.

Чудовим союзником амбітних державців виступають характерні мистецькі реалії другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Ведучи мову про них американський політолог Гленн Дарленд Пейдж зазначає, що «свідомість людей ніколи ще за всю свою історію не зазнавала такої “пропагандистської атаки” насилля. Формується уявлення, що вся нація уподібнюється майбутнім командос і найманим убивцям, тренування яких для подолання відрази до вбивства містить перегляд фільмів з жахливими звірствами... Але яким би шкідливим для суспільства не був зміст повідомлення засобів масової інформації, вони конче потрібні державі, котра має потребу в професійних, “патріотично налаштованих” вбивцях» [цит. за: 24, с. 462–463]. Безперечно, виховати справжнього загарбника можна послуговуючись і гомерівською «Іліадою» (згадаймо Олександра Македонського), але все ж, скажімо, безліч кінострічок сучасності здатні впоратися з цим завданням набагато краще. Вплив на людську свідомість образу Ахіллеса, який доводиться створювати в уяві під час читання, суттєво

поступається впливові, що його справляють, наприклад, «вже цілком готові» для зорового та слухового сприйняття образи «шляхетної» «братви» із «Бригади» (режисер О. Сидоров, 2002 рік) чи «Бумера» (режисер П. Буслов, 2003 рік). До речі, навіть якщо політичний режим і не вдається до популяризації подібних фільмів, вони все одно здатні посприяти появі численних осіб, психологічно готових втілювати в життя злочинні плани цього режиму.

Окрім того, задля підготовки своїх відданих і лютих солдат та просто прихильників Агресор використовує й «ідеологічно бездоганні», не просякнуті духом грубого насильства та розпусти художні твори, які пропонують «вірний» погляд на історію та сьогодення, виховують провладні патріотичні почуття тощо. Звір ураховує існування різних преференцій та настроїв у суспільстві: пропаганда має охопити якомога більші маси людей, зокрема, позначаючись і на свідомості доволі добродесних осіб, які виступають проти аморальних ухилів у мистецтві.

Зрештою, заручившись підтримкою суспільної думки та, звісно, «нагулявши сили», агресивний політичний режим розпочинає висувати претензії до своїх потенційних жертв або ініціює власне загарбницьку війну.

Відчутна міць та можливі воєнні успіхи владолубного Агресора допомагають йому ще більше вирости у своїх очах та в очах значної кількості прихильників. Як водиться, «переможців не судять»: як і підкреслює Ніколо Макіавеллі, здобуття перемог, нехай навіть і в лихий спосіб, вельми імponує людям. Затьмарена свідомість насолоджується своєю причетністю до завоювницьких звершень, насолоджується тим самим оспіваним Фрідріхом Ніцше відчуттям «влади, що зростає» та «протидії, що долається». Таким чином, насолода владою над переможеними стає свого роду загальним надбанням. Агресія виправдовується й прославляється; при цьому вона може й не вважатися чи вперто не називатися агресією. Очоловане Титаном суспільство продовжує духовно занепадати, певною мірою, уподібнюючись до свого «непереможного» керманича.

Самому ж запамороченому від успішних дій керманичу вже важко зупинитися: жага збільшення влади вимагає все нових і нових воєнно-політичних досягнень. Керований, зокрема, величезними гордощами Агресор прагне продовжувати проповідь своєї «правоти» та «величі» ціною подальшого захоплення чужої власності, руйнування, знуцання та людиновбивства.

Вітчизняний дослідник Євген Мулярчук, намагаючись розкрити сутність звірячої психології загарбника, указує, що причиною його злодіянь виступає порожнеча й бідність власного внутрішнього світу. «З боку агресора війна є спробою паразитувати на чужих життєвих просторах, коли власні спустошені, коли неможливо відчутти власну висоту інакше, ніж через приниження інших, коли здатність інших до життя, повнота їхньої життєвої сили віддзеркалює його, агресора, ницість. В убозтві своєї душі він не знаходить спокою, йому бракує місця, нових доказів його вивищення над іншими...», – наголошує філософ [56, с. 48]. Ця прикметна констатація, на наш погляд, сприяє осягненню воєнних агресій як породження самовпевненої, задрісної, злобної та мстивої гордині. Вона вперто перетворює особистість на владолобця, диктатора й кривдника, змушуючи вдаватися до грандіозних злочинів заради задоволення невгамовних амбіцій. Успіхи у здобутті влади над іншими людьми спричинюють шалений розвиток цієї пристрасті, а отже, й ще більше поневолення нею самого загарбника. «Великий» і нерідко навіть «обожнюваний» лідер насправді виявляється лише маріонеткою, зокрема, власних гордощів, однак дії цієї жалюгідної іграшки дійсно загрожують суспільству.

Але, за переконливим свідченням самої лише історії, торжество Агресора рано чи пізно таки закінчується.

З одного боку, загарбницькі дії можуть наразитися на серйозний опір: як гласить і дотепер актуальна давньоіндійська мудрість, «важко здолати народ на його власній землі, навіть якщо він позбавлений і могутніх кріпостей, та інших переваг» [цит. за: 32, с. 98].

Цей опір може чинитися й уже переможеною спільнотою, яка палко прагне відновити справедливість і взяти свій реванш. Її реакція на жорстоке поневолення не завжди буває миттєвою та достатньо ефективною. На жаль, не у всіх випадках вона є й позбавленою крайнощів: дія нерідко викликає протидію, гординя – гординю, а лютість – іншу лютість.

Сергій Кримський, розмірковуючи про те, що «увесь соціальний та науково-технічний прогрес людства конституювався як розширення влади над усім існуючим (тобто не тільки над суспільством, а й над природою)...», вказує на потенційну небезпеку, яку являє для підкорювача та сфера дійсності, що над нею він спромігся здобути владу. Як зазначає дослідник, «підкорене буття втрачає природну сталість, перетворюється на щось подібне до стиснутої пружини, яка може раптово розпрямитись через стихію катастроф, аварій, сліпих сил соціальної агресії чи природної безпорадності» [45, с. 255]. Відповідно, звірство й невблаганність поневолювача колись може призвести й до занадто радикального протистояння поневоленню (причому жертвою цього войовничого радикалізму стає або сам Агресор, або навіть його політичні та ідейні спадкоємці).

Промовистим прикладом подібного «розпрямлення стиснутої пружини» може слугувати відомий усім дослідникам вітчизняної історії феномен Гайдамаччини – визвольного руху XVIII століття на теренах Правобережжя. Тривалий пресинг, що його зазнав український народ, не минув без наслідків. Неприпустиме політичне, суспільне та культурне гноблення українців, наруга над їхньою рідною вірою, примусове навернення населення значної частини Русі-України до католицизму чи до греко-католицизму, польсько-шляхетське свавілля – все це викликало закономірну реакцію – розгул «стихії» «сліпих сил соціальної агресії», а вірніше й краще сказати, повстання сили, що прагнула до відновлення справедливості, але, часто засліплювалася гнівом та бажанням помститися за всіх скривджених. Вельми знаною спробою, по суті, історіософського й морально-етичного

осмислення цього славетного й водночас жорстокого, кривавого «розпрямлення пружини» постає поема «Гайдамаки» Тараса Шевченка.

*«Зайшло сонце; Україна –
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу –
Тільки старших, а так шляхта
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить ...*

*... Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... а за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти –
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
“Уб'єм брата! Спалим хату!” –
Сказали, і сталось.*

Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались – і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти» [88, с. 138],

– цей уривок із поеми заслуговує на пильну увагу з боку історіософа та історика вітчизняної філософії історії. В ньому ми, з одного боку, маємо справу з намаганням видатного українського поета дати об'єктивну, неупереджену оцінку діям своїх співвітчизників. Дається взнаки відчутне миролюбство творчої натури Тараса Шевченка: він, як і будь-яка душевно адекватна особистість, зовсім не радіє кровопролитним звершенням повстанців. Однак, із іншого боку, автор «Гайдамак» цілком доречно нагадує й про причини настільки сумних і резонансних історичних подій. Він у художній спосіб підкреслює, що жахаюча лютість українських борців за правду народилася зовсім не на порожньому місті: цей сплеск агресії був викликаний іншою агресією; народному гніву, який міг сягати неприпустимого ступеня, передувало знуцання над поневоленим народом, зневага до його культурних традицій та релігії. «Серце болить, а розказувать треба; нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами», – зазначає Кобзар у передмові до поеми [88, с. 163–164], а у вірші «Полякам», нагадавши про колишні дружні стосунки між українським та польським народами, а також уже вкотре слушно указавши на справжні причини протистояння між ними, закликає до примирення:

*«Отак-то, ляше, друже, брате!
 Неситії ксьондзи, магнати
 Нас порізли, розвели,
 А ми б і досі так жили.
 Подай же руку козакові
 І серце чистеє подай!
 І знову іменем Христовим
 Ми оновим наш тихий рай»* [88, с. 388].

Цікаво, що, на думку Пантелеймона Куліша, твори Тараса Шевченка «читають, похваляючи», «не за криваву проповідь, а за ті лагідні слова примирення, котрі він промовляв до народу» [цит. за: 52, с. 16].

Тверезий погляд на історію, визнання власних помилок або помилок попередніх генерацій дозволить різним націям досягти миру у взаєминах або, принаймні, дійти до бодай якогось порозуміння, а отже, й стати на заваді кровопролиттю в майбутньому. Однак усвідомлення згубності подібних прорахунків, а тим більше щире каяття в них, як правило, не влаштовує титанічну особу, і ця обставина, зокрема, серйозно сприяє розвитку кризових явищ в історії очолюваної такою особою держави.

Спостережуваною причиною краху злочинного політичного режиму цілком може стати й його зіткнення з іншим режимом, що також керується титанічною особою. Принципи, які зарозумілий лідер активно втілював у життя заради свого самоствердження, вже працюють проти нього: Звір стає «законною» здобиччю іншого, сильнішого та спритнішого Звіра. (Більш, ніж переконливим у цьому відношенні постає приклад очільника Третього Райху).

Ніколи та нікому не слід забувати й про те, що всі без винятку «фюрери», «дуче» та «вожді» смертні. Смертні, як і будь-яка людина, владу над якою вони настільки прагнуть здобути й утримати. При чому конання

гнобителів, як і всякої неправедної особистості, відрізняється особливою тяжкістю. Згідно з мудрим словом святителя Інокентія Херсонського, «передсмертні недуги людей добродесних та порочних мають вельми різний характер: у перших вони подібні до сильних, але попутних вітрів, при коїх душа, що помирає, розправивши вітрила, швидко, але без шуму й потрясінь, уноситься з пристані, а в останніх, тобто грішниках, передсмертні хвороби постають на подобу до осінніх буревіїв, кої все трощать, зривають насильницькі корабель з якоря та уносять до буремної пучини на явну загибель» [34, с. 68].

Пошуки ж «еліксиру безсмертя», до яких удавався, наприклад, жорстокий імператор «Піднебесної» Цінь Шихуанді, так і не дали результату, а отже, для можновладців-титанів і досі актуальними постають і хрестоматійний припис «memento mori», і вражаючі рядки з відомого вірша українського філософа Григорія Сковороди:

«Смерте страшна! Замашина косó!

Ти не щадии і царських волосóв.

Ти не глядиши, де мужик, а де цар,

Все жереш так, як солону пожар.

Хто ж на її плює гострую сталь?

Той, чия совість, як чистий кришталь» [72, с. 51–52].

Завершення земного шляху Агресора може або затьмарити торжество його справи, або взагалі звести її нанівець: раптова смерть Олександра Македонського, по суті, поставила крапку в історії щойно створеної цим монархом-завойовником величезної імперії, зовсім не зважаючи на інтереси та права його нащадків.

Зрештою, владолюбна Звірина може зустрітися зі справжнім могутнім Побідоносцем, що неминуче призведе до її загибелі.

Кінець звершенням та сподіванням амбітних можновладців приходить по-різному. Падінню злочинних режимів передує процес, який традиційно порівнюють із агонією поки ще живого організму. Дослідження політичних, соціально-економічних, воєнних вимірів цього процесу є прерогативою власне історичної науки. Ми ж наразі маємо за мету виділення та аналіз загальних особливостей психологічної агонії Звіра-загарбника, осмислення болісних «конвульсій» його спотвореного внутрішнього світу. Досягти означену ціль спробуємо в останньому розділі цієї праці.

РОЗДІЛ 3. АГОНІЯ

*“Коли хто до полону веде, – **сам** піде в полон.
Коли хто мечем убиває, – такий мусить
сам бути вбитий мечем!”
(Апокаліпсис 13:10)*

Історія людства, разом із, наприклад, історією природи, являє собою частину історії всезагальної дійсності. Осмислення історичного процесу з філософських позицій слід доповнювати зверненням до онтології – складової філософії, що вивчає буття. Цим терміном традиційно позначаються як існування чогось або когось, так і власне існуюче, реальне, суще.

Надзвичайно прикметні онтологічні акценти ми знаходимо в царині християнського вчення. Саме Бог – *Суцций* або ж *Той, Хто є* (Книга Вихід, 3:14), – визнається богословами найдосконалішою Реальністю, Буттям як таким і навіть Надбуттям. Саме Він визнається й Причиною буття всього існуючого. Зв'язок із Творцем, буття в Ньому виступає запорукою буття Його творіння: «... не бути в Тобі значить зовсім не бути», – звертаючись до Суццого, зазначає візантійський ієрарх Григорій Ниський [20, с. 34].

Відступ від Всеблагого Бога – шлях зла – закономірно розуміється як утрата істотою свого справжнього й повноцінного існування, як, по суті, утрата нею свого буття. Усвідомлення цього факту дозволяє висловити дуже оригінальне й, на перший погляд, парадоксальне судження про феномен

гріховних учинків: «... бути в Суцшому значить бути дійсно; але якщо щось відпало від Суцшого, то воно вже й не в бутті; тому що бути в пороці не значить у власному сенсі бути. Тому-то порок сам собою не існує, робиться ж пороком небуття доброї справи», – наголошує щойно згаданий нами святий Григорій [20, с. 52–53].

Подібну думку зустрічаємо й, зокрема, в богословській спадщині мислителя християнського Заходу абата Петра Абеляра. Як указує цей відомий середньовічний схоласт, «... немає жодної субстанції гріха, тому що він полягає скоріше в небутті, ніж у бутті, подібно до того як ми сказали б, визначаючи тінь: це – відсутність світла там, де має бути світло» [1, с. 77–78].

Спробуємо пояснити цей дуже цікавий онтологічний й водночас етичний погляд на речі. Згідно із задумом і волею Творця, істоти, наділені чудовим даром – самовизначенням, свободою вибору, – послуговуючись цим даром, мають творити добро. Однак унаслідок дурної, поганої та ганебної сваволі якийсь потрібний за певних обставин добрий учинок так і не здійснюється. Здійснене ж замість нього зло постає відсутністю добра, якому й належить бути саме тут і саме зараз. Ця відсутність добра і є гріхом. Відповідно, гріх не існує сам собою; він постає неприпустимим небуттям доброго вчинку. Так, виявлена нечемність являє собою небуття ввічливості, гнів – лагідності, самозвеличення – скромності, а вбивча ненависть – любові.

За християнською світоглядною традицією, зло не має жодного права претендувати не те, що на зверхність над добром та всесвітню гегемонію, а й на статус чогось доцільного, природного, по-справжньому дійсного, позаяк «це ухил буття до небуття, рух до мнимої мети, спотворення, лжа, хвороба буття» [3, с. 20]. Як свого часу наголошував православний священник-філософ Павло Флоренський (до слова, знищений сталінським режимом), «злое и нечистое вообще лишено подлинной реальности, потому что реально только благо и всё им действуемое» [83, с. 342].

Чи може під цим кутом зору вважатися насправді існуючою, живою порочна, себто схильна до скоєння переступу особистість? Відповідь більш,

ніж очевидна: «... життя грішників не у справжньому сенсі є тим, чим називається, а тільки іменується цим (що роз`єднано з істинним життям, те не життя)...»; «... не у справжньому сенсі живий, хто не має істинного життя...», – повчає Григорій Ниський [20, с. 180].

Розвиваючи ці ідеї, ми приходимо до висновку про принципову парадоксальність існування злої істоти: з одного боку, вона начебто продовжує бути присутньою у світі, й наслідки її жахливих діянь досить відчутні, та, з іншого, – віддаленість від Бога як Причини буття та Джерела благодатної життєвої сили робить її існування вкрай неповноцінним, перетворює його на симуляцію існування, на псевдоіснування, на якесь важкозрозуміле неіснування. Така істота ніби «застрягає» між буттям та небуттям: вона начебто й присутня, однаке й відсутня одночасно. Подібне «розривання» між Усім та Ніщо не може не викликати жах. У певному сенсі, стан, у якому перебуває зла особистість, можна порівняти зі справжнім передсмертним мученням – агонією, яка, щоправда, ніяк не припиняється та, навпаки, збільшується із кожним черговим гріховним учинком, із кожним черговим актом віддалення від Блага й Життя. Зрозуміло, що в людини така метафізична агонія рано чи пізно спричинює й власне агонію фізичну.

Звісно, внутрішній світ особи, яка «роздвоюється» між існуванням та неіснуванням, не може не страждати. Порочність постає безперестанною психологічною агонією, постійним ментальним помиранням, зниканням, що ніяк не відбувається остаточно.

Аморальність людини так чи інакше вбиває її саму; усвідомлює чи не усвідомлює злочинець, але, звершуючи свої неприпустимі діяння, він водночас скоює своєрідне самогубство. Незримий вимір його єства неминуче зазнає серйозних утрат, псування та деградації. Згадувана нами дослідниця Ірина Степаненко, ведучи мову про такий «суїцид», зазначає, що «дух людини, переходячи межу між добром та злом, доброю та злою волею, між святістю та злочином, стає силою, деструктивною щодо життя особистості. Усунення морально-етичних передумов з людської діяльності... спотворює

духовний абрис самої людини, руйнує її власне життя...» і при цьому «становить загрозу для зовнішнього світу (інших людей, суспільства, природи)» [75, с. 43]. Підтвердженням цієї небезпечної руйнації стає, зокрема, продовження звершення переступів. Зрештою, особа може досягнути найвищого ступеня свого розбещення. Святитель Інокентій Херсонський удаю характеризує його в наступний спосіб: «грішник, цілковито засліплений гріхом, вважає його для себе необхідністю, зовсім забуває закон і страх Божий, грішить нерозкаяно, з наміром завжди залишатися таким, як є» [34, с. 21].

Душевне помирання особистості спричинює й звичайні недуги: «Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби?» – риторично запитує в улюбленого учня Григорій Сковорода. Український любомудр проповідує ту хрестоматійну істину, що жодні здобутки не зарадять людині, яка не дбає про свій внутрішній світ. «Чим тобі допоможе скіпетр, або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб`єш найціннішу душу свою, тобто самого себе?.. Як тільки гріховна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена, ба навіть мертва», – попереджає мислитель [72, с. 258].

Конання душі, яку «з`їдають» пристрасті, – психологічна агонія аморальної особи – не може не позначитись на її настрої, загальному емоційному стані. Той, хто косніє в пороці, продовжує скоювати лихі вчинки, і це не минає без наслідків. Окрім того, не можуть так чи так не нагадувати про себе помилки та переступи, що мали місце в минулому. Злочин не уникає кари: як наголошує видатний церковний діяч Іоанн Кронштадтський, «у світі діє безперестанно моральний закон Бога, за яким усяке добро винагороджується внутрішньо, а всяке зло карається: зло супроводжується скорботою, тісністю в серці, а добро – миром, радістю та простором серця. Цей закон незмінний: він є законом Незмінного, Всесвятого, Праведного, Премудрого й Вічного Бога...» [66, с. 56]. Святий душпастир має рацію. Злочинець напевно прирікає себе на злостраждання.

Душевні мучення, – повчає християнська доктрина, – являють собою передвісників майбутніх вічних мучень нерозкаяного грішника (гадаємо, їх можна осмислити як граничний ступінь безперестанної психологічної та фізичної агонії особи, її невпинного й болісного помирання, зумовленого вже незворотною віддаленістю від Суцього). Це – серйозна засторога: в особистості ще залишається можливість усвідомити свою ницість та змінити власне життя, змінити саму себе. В протилежному разі агонійний стан душі ще більше стверджується, розвивається і все більше нагадує свою крайню форму. Аморальна істота вже носить у собі «частинку» пекла: за преподобним Григорієм Синаїтом, «... зародки [пекельних] мучень незримо таяться в душах грішників...» [21, с. 19]. І, цілком зрозуміло, ця «частинка» тим більша, чим більшою є розлад духовного життя особистості, її моральний занепад.

Все це особливо стосується, зокрема, тих осіб, які вперто рвуться до самозвеличення й насолоди владою, не зважаючи на законні права та інтереси інших, наражаючи на ризик їхнє життя чи безжально приносячи їх у жертву своїм неосязним амбіціям. Посилена психологічна агонія Звіра починається власне із самого часу його «озвіріння», його ствердження як титанічної особи – як «білявої», «небілявої», «чубатої» чи ж узагалі «лисої» «бестії». Згодом ця агонія стає все відчутнішою, закономірно позначаючись на рішеннях та діях гордовитого Агресора.

Демонічна гординя, на яку страждає особа, терзає не тільки інших людей, але й насамперед її саму. Вона неодмінно постає головною жертвою власних нестримних прагнень. «Людина зарозуміла постійно скрушується скорботою, постійно досадує, постійно тужить, – розмірковує Іоанн Златоуст. – Ніщо не може угасити її пристрасть. Якби навіть вона бачила, що цар принижено схиляється перед нею та благоговіє, то й тоді не задовольнилася б цим, але ще більше розпалилася б. Подібно до того, як срібллюбці, чим більше набувають, тим більше жадають, так і горді, чим більше вони користуються честю, тим більше жадають її. Пристрасть їхня постійно

зростає, адже вона є пристрасть. А пристрасть не знає межі, але припиняється тільки тоді, коли вб`є того, хто одержимий нею» [35, с. 78].

Отже, подібно до інших пристрастей, гординя здатна знищити особистість. Особлива небезпека зарозумілості полягає в тому, що одержимий нею не хоче, а, можливо, вже й просто не може досягнути тяжкості свого душевного стану, визнати факт свого вражаючого морального занепаду. За превелебним Симеоном Новим Богословом, гордий є хворим, який «не усвідомлює й не відчуває своєї хвороби, а це і є смерть душі»; якщо така людина ще й звикла повчати інших, – «то це вже закінчений мервець, для якого не потрібен більше лікар» [70, с. 513].

Святий Паїсій Святогорець удаю порівнює гордощі із небезпечним паразитом, від дій якого потерпає нерозважлива особа. На думку афонського подвижника, гордість «мов п`явка»: «якщо п`явка присмокчеться, то починає пити кров. Так і гордість висмоктує в людини всю кров. Викликає духовну задуху, тому що гордість споживає весь духовний кисень, призначений душі» [61, с. 78].

Прогресуюча психологічна агонія гордовитої особи супроводжується досить згубними для неї явищами (про чимало з них ми вже згадували раніше). Затьмарення розуму особистості, подальше псування її норову, проблеми з тілесним здоров`ям, неприємні й небезпечні випадки – всі ці та інші вкрай небажані речі можуть мати місце в жалюгідному житті хворого на гордощі.

Цікаві думки з цього приводу висловлює ще один із найвідоміших аскетів давнини Ісаак Сирін. Преподобний старець, відверто називаючи гордих людей «ворогами Божими», веде мову про те, що Творець допускає їм стати жертвою багатьох духовних та тілесних спокус. Це й «відняття сили мудрості, яку мають люди» та «цілковите заблудження розуму», й «швидка дратівливість», «серце, що зневажає все», та «юродиві, достойні сміху, краще ж сказати, сліз, думки, ніби зневажають їх люди, в ніщо обертається честь їхня...», й бажання «поставити все за своєю волею», «завжди відшукувати

собі новини й навіть лжепророцтва» та «обіцяти багато понад сили свої». Окрім того, на гордовитих осіб можуть чекати, наприклад, і тяжкі, довготривалі випадки, що важко виліковуються, й часті небезпечні падіння з каміння, із високих місць, постійні «зустрічі з людьми лихими та безбожними»; «... коротше кажучи, – зазначає Ісаак Сирін, – і на їх самих і на близьких їм знаходить все неможливе й таке, що перевершує сили». Зрештою, зарозумілий може впасти «до рук малодушності. І вона породжує в людині... силу суму, в якому відчуває вона придушення душі, і це є вкушання геєнни [тобто досвід попереднього переживання пекельної муки, прижиттєвого перебування в *геєнні огненній* (див.: Матв. 5:22) – прим. А. Ц.]; цим наводиться на людину дух несамовитості, з якого виливаються тисячі спокус: занепокоєння, роздратування, хула, скарга на долю, превратні помисли, переселення з однієї сторони до іншої і тому подібне» [39, с. 705–709].

Святитель Ігнатій (Брянчанінов) розповідає про страшенні душевні муки тих осіб, які перебувають у неодноразово згадуваному нами стані «омани-прелесті». Іноді вона «дає вкусити себе такою, якою... є». В цей час людина відчуває «незносну душевну гіркоту й відчай». Але, оскільки «початок прелесті – гордість», то бідолашний страждалець «уперто визнає себе сосудом благодаті Святого Духа», не дослухається до корисних порад і не бореться з лихом. «Йде час, а випадки відчаю стають все сильнішими, і, нарешті, відчай перетворюється на несамовитість...» [див.: 50, с. 102]. Такий відчай здатен довести людину до звершення вкрай неприпустимих, жахливих дій.

Як відомо, звичайна – фізична – агонія не завжди може завершатися смертю людини. До певного моменту не є принципово незворотною й агонія душі. Протягом певного часу охоплена пристрастю особа має можливість схаменутися, покаятися й почати вести нормальне, себто моральне і навіть високоморальне життя: люблячий Отець довго й терпливо чекає на повернення блудного сина (див.: Лук. 15:11–32). Аскетичному вченню відомі

непоодинокі випадки повернення осіб зі стану прелесті: так, на сторінках «Києво-Печерського патерика» ми знаходимо оповіді про затворників Ісаакія та Никиту, які, хоча свого часу й упали в жахливу оману, з Божою допомогою таки виправилися, стали досвідченими подвижниками, сподобилися великого дару справжньої святості та стали чудотворцями [62, с. 117–119, 169–172].

Однак підступна омана-прелесть здатна зовсім згубити особу: втрата необхідних для аскета та будь-якої людини пильності, розсудливості, обережності, істинної доброчесності, самовладання та психічної адекватності може сприяти загибелі не тільки одурманеної душі, але й тіла багатостраждальної жертви гордині. І про такі дуже сумні випадки нагадує людству православна аскетика.

Наприклад, у дидактичній збірці «Пролог» розповідається, як один із аскетів давнини, який став на шлях самозвеличення, побачив «янгола» та почув від нього пропозицію кинутися до колодязю. «Світлий посланець» запевняв чоловіка, що з ним нічого не станеться, позаяк він веде святе життя. Бідолашний аскет таки повірив хитрій марі і, на жаль, загинув [див.: 51, с. 97–98].

Передчасно залишив цей світ і згаданий нами в першому розділі валаамський чернець, що, вважаючи себе дуже легким завдяки аскезі, вирішив перейти затоку по тонкій кризі... [50, с. 104].

По-справжньому жахливо завершилося земне життя ще однієї зі згаданих раніше осіб – монаха Софроніївської пустині, який у видінні побачив у раю тільки себе й жодного зі своїх братів у Христі. Пізніше він почав дивно поводитися і, врешті-решт, удавився у своїй келії [50, с. 102].

Волаюча манія величі, на яку страждають політичні лідери-титани, здатна накликати на них чимало зі згаданих, та й ще не згаданих нами негараздів. Розплата Звіра за скоєнні ним злочини неминуча: як зазначає Григорій Ниський, «...людині неодмінно належить пожати те, що посіяла; інакше й бути не може» [20, с. 428].

Пропонуємо звернути увагу на, на наш погляд, досить показові приклади негараздів, що постають закономірним наслідком гордині керманичів, справжньою карою за їхню амбіційність та спричинені нею злодіяння. В цьому нам, як і в попередніх розділах праці, допоможуть більш-менш загальновідомі факти з біографій різних політичних лідерів, які таки спромоглися залишити власні доволі «глибокі сліди» у всесвітній історії, однак значна кількість їхніх резонансних звершень здатна викликати несхвалення, сум, справедливе обурення або ж навіть жах у будь-якої людини здорового розуму.

По-перше, з-поміж подібних негараздів доцільно виділити власне поразки. Ще раз згадаємо прикметну сентенцію преподобного Ісаака Сиріна: на гордовиту особу може знаходити «все неможливе й таке, що перевершує сили». В історії людства важко не розгледіти дію принципу, за яким на кожного Наполеона знайдеться своє Ватерлоо, а на кожного Пірра – своя піррова перемога. Як не прикро це визнавати всякому самозакоханому володарю (а тим більше володарю-агресору), його можливості таки не безмежні: геніальність злого генія та сила сильного світу сього, безперечно, мають свій ліміт. Свідома чи несвідома відмова від такого визнання веде до неминучого краху. Втім, серйозна зарозумілість не завжди зважає на цю обставину, позаяк вона принципово «не помиляється», «не відступає» й поготів «не здається», надто самовпевнено відносячи й саму себе, й своїх соратників та прихильників до, так би мовити, «десяти тисяч безсмертних» чи «нації переможців». Наслідки відповідних переконань та дій можуть бути вельми вражаючими й повчальними для інших: «Швидка загибель очікує того, хто чужий спокою в своїй поведінці, не знає міри й захоплюється самим собою» [цит. за: 32 с. 97], – слушно наголошується в давньоіндійському трактаті «Тирукурал», створеному десь у V–VII століттях. Цікаво, що ще задовго до його написання якраз на теренах Давньої Індії була змушена зізнатися собі в нестачі сил для подальшого самоствердження чи не найбільш гордовита особа античного світу – сам сміливий воїн та майстерний

полководець Олександр Македонський. Захопивши значну частину земель індусів, військо надзвичайно амбітного керманіча, який, як відомо, волів «бути царем усього, що бачив», виснажилося й уже не хотіло рушати далі углиб країни (тим більше, що на нього чекали великі сили супротивника). Навіть Олександр Македонському довелося дещо приборкати свій загарбницький норів та відмовитися від продовження наступу, що являє собою чудовий урок для тих, хто й на початку ХХІ століття на весь світ «скромно» оголошує про намір «вимити чоботи в Індійському океані».

Зазнати поразки можна по-різному: відчутного удару по людській зарозумілості завдає з'ясування хибності її попередніх задумів, розрахунків та прогнозів. Так, віроломний напад нацистської Німеччини на СРСР значною мірою приголомшив радянського лідера Йосипа Сталіна. «Батько народів» насправді не очікував подібної зухвалості з боку поборника арійської раси. Адольф Гітлер, віддавши наказ про наступ на свого партнера у справі підкорення Європи, дуже ризикнув, по суті, пішов ва-банк, і спочатку це, на жаль, принесло йому великий успіх. Чинник раптовості й «очікуваної неочікуваності» спрацював: психологічний надлом суперника є важливою запорукою перемоги й навіть справжнього «бліцкригу». Сталін та, безперечно, не тільки він були дуже сильно вражені, дізнавшись про напад гітлерівських військ. Такий висновок можна зробити, скориставшись, зокрема, мемуарами «Спогади та роздуми», написаними відомим соратником радянського «вождя» (а згодом і його ворогом) маршалом Георгієм Жуковим. Саме йому – на момент початку німецько-радянської війни начальнику Генерального штабу – було доручено повідомити Йосипу Сталіну про ситуацію, що склалася. Автор спогадів наводить опис телефонної розмови, яка відбулася між ним та очільником держави:

«Я доповів обстановку та прохав дозволу розпочати бойові дії у відповідь. І. В. Сталін мовчить. Чую лише його тяжке дихання.

– Ви мене зрозуміли?

Знову мовчання.

– Чи будуть вказівки? – наполягаю я.

Нарешті, ніби прокинувшись, І. В. Сталін спитав:

– Де нарком?..» [30, с. 264].

На терміновому засіданні у Кремлі, що відбулося незабаром, «вождь» був блідий; він ще не виключав, що керована ним країна має справу із якоюсь провокацією. Коли ж надійшла інформація, що підтверджувала початок справжньої війни, Йосип Сталін «мовчки опустився на стілець та глибоко замислився. Наступила тривала, тяжка пауза». Вочевидь, радянського керманича шокувала така жахлива новина: гадаємо, це сталося тому, що «вождю» таки довелося визнати помилковість свого власного прогнозу розвитку стосунків із гітлерівською Німеччиною, свою поразку як політика та стратега.

Щоправда, Георгій Жуков прагне спростувати думку про особливо великий ступінь потрясіння, яке спіткало кремлівського лідера після отриманих одна за одною поганих звісток: «Кажуть, що в перший тиждень війни І. В. Сталін ніби так розгубився, що не міг навіть виступити по радіо з промовою й доручив свій виступ В. М. Молотову. Це судження не відповідає дійсності», – зазначає мемуарист. Втім, він одразу ж згадує, що «звісно, в перші години І. В. Сталін був розгублений. Але незабаром він увійшов у норму та працював із великою енергією, щоправда, виявляючи зайву нервозність, яка нерідко виводила нас із робочого стану» [30, с. 265–266].

Водночас, не слід забувати й про те, що за певний проміжок часу приголомшливих ударів почала зазнавати й гординя самого Адольфа Гітлера. Задуманий ним «бліцкриг» провалився, а пізніше на німецько-нацистські війська чекала велика низка тактичних та стратегічних поразок і, зрештою, повний розгром.

Болючим уроком та справедливою карою для титанічної особи стають дуже прикрі для її самолюбства поразки на політичному фронті. Так, зарозуміле владолюбство свого часу привело соратника Петра I та винуватця батуринської різанини генералісімуса Олександра Меншикова до Сибіру, а

соратника Леніна та одного з винуватців бойні набагато більших масштабів Лева Троцького спочатку до Алма-Ати, а потім аж до Мексики. Цікаво, що заслання відчутно змінило психологію Меншикова: за деякими джерелами, колишній імператорський фаворит став скромною і навіть дуже побожною людиною [див., напр.: 13]. Хотілося б вірити, що й на колишнього наркома Троцького в еміграції чекав не тільки підступний удар льодорубом агента НКВС Рамона Меркадера, але й бодай певне суттєве прозріння.

Несприятливі, а то й узагалі небезпечні обставини дійсно здатні суттєво смирити грішну особистість. Превелебний Амвросій Оптинський, ведучи мову про благотворний вплив лихих подій на норів гордія, послуговувався наступною притчею: «Людина мов жук. Коли теплий день і грає сонце, летить він, пишається собою та дзинчить: всі мої ліси, всі мої луки! всі мої луки, всі мої ліси! А як сонце сховається, дихне холодом та загуляє вітер, – забуде жук своє молодецтво, притулиться до листка та тільки пищить: “Не спихни!”» [29, с. 381–382].

Серйозна загроза, що нависає над титанічною особою, справді може збавити їй гонору. У зв'язку з цим доцільно згадати, зокрема, розповідь гетьмана Павла Скоропадського про одного зі своїх сучасників – комісара 7-ої армії часів Тимчасового уряду, з яким він, ще будучи представником постімперського генералітету, в чергове зустрівся в період наступу військ кайзерівської Німеччини на українську землю. Раніше, – зазначає Скоропадський у мемуарах, – «я його бачив двічі, і він вражав мене своїм виглядом непогрішеного папи. Все, що він робив або говорив, на його думку, було прекрасне, він рахував, що власне він являється рішачим голосом у всіх справах, на нас він дивився згори... Тепер, коли я його зустрів, у нього був зовсім заляканий вигляд. Він звернувся до мене з запитом, чи можемо ми вдержатися і чи не є це початком розгрому армії. Розлючений всіма порядками, заведеними у нас в армії цими людьми, я йому різко відповів, що в звичайний час ми б досить легко локалізували прорив і зупинили ворога,

але тепер, з новими порядками, не знаю, що з цього вийде. Він од мене одскочив», – згадує останній гетьман [73, с. 19].

Заслужене покарання за зарозумілість і горезвісні дії та водночас напоумлення та попередження, адресовані людським гордошам, являють собою й деякі, на перший погляд, відносно звичайні випадки, які стаються в житті політичних лідерів-титанів. Як згадувалося раніше, Ісаак Сирін указує, що гордовита особа, зокрема, може нерідко падати з каміння або з високих місць, і це наражає її здоров'я на небезпеку. Звісно, вивчаючи життєвий шлях та діяльність зарозумілих державців, неможливо «розгледіти» та осмислити кожне їхнє падіння чи спотикання в прямому сенсі цих слів, тим більше, що подібні події можуть не фіксуватися біографами або банально замовчуватися. Однак дещо рано чи пізно таки стає «надбанням» широкого загалу. Гадаємо, наразі доцільно згадати ще один вельми показовий епізод із життя Йосипа Сталіна, а саме його підготовку до Параду Перемоги 1945 року. Згідно з розповідями сучасників, радянський керманіч дуже хотів сам приймати цей Парад, сидячи верхи на білому коні. Однак під час тренування Сталін упав із коня та забився. Зрештою, можновладцю довелося серйозно стримати власні амбіції: приймати Парад він особисто доручає маршалу Жукову...

Мабуть, не буде зайвим просто зараз згадати й той факт, що історії відоме вражаюче падіння з коня, принаймні, ще однієї титанічної особи – жорстокого завойовника й творця величезної імперії Чингісхана. Саме воно, можливо, й призвело до смерті цього середньовічного владолобця під час його чергового загарбницького походу.

Під відповідним кутом зору досить закономірними видаються й ті чи інші фізичні недуги, що на них страждає вельми амбітна особистість. Так, як розповідає історик Плутарх, на Гайя Юлія Цезаря находили припадки падучої хвороби, тобто епілепсії. Вони почалися із часів перебування майбутнього диктатора в Іспанії (до речі, саме під час подорожі до цієї країни або ж на зворотному шляху до Італії він, проїжджаючи через якесь альпійське містечко, висловлює свою загальновідому й, вочевидь,

честолюбну фразу «Я хотів би краще бути першим тут, ніж другим у Римі» [8, с. 364]). Те, яка ж хвороба насправді спричинювала згадані в біографії Цезаря припадки, дослідники прагнуть з'ясувати й на початку XXI століття, втім, версія, якою послуговується Плутарх, і досі виглядає доволі переконливою [див.: 4].

Аттілу мучила носова кровотеча. Ймовірно, саме вона, врешті-решт, і згубила гордовитого вождя гунів: справивши своє чергове весілля, сп'янілий від плотської втіхи та вина Аттіла захлинувся власною кров'ю, що почала литися йому в горло [див.: 6].

Гординя та інші лихі душевні якості негативно вплинули на зовнішній вигляд Івана IV Грозного. Цікаве свідчення про це ми знаходимо в житті святителя Філіпа, який, як уже згадувалося в першому розділі, мужньо викривав злочини московського тирана. Незадовго до висвячення душпастиря на митрополита відбувається його нова зустріч із несамовитим монархом: згідно з розповіддю автора життя, Філіп, що тривалий час не бачився із Іваном Грозним, «ужахнувся, коли побачив царя. Він пам'ятав його благовидним і гарним; тепер же обличчя його було спотворено пристрастями: він передчасно посивів, жорстокість та пороки виражались у рисах його; він був жахливим» [29, с. 136].

Державець, який воліє виступити продовжувачем справи Петра I, має пам'ятати, що в житті першого російського імператора були не тільки дійсно значні звершення та перемоги, але й по-справжньому жахливий розгул пристрастей, що серйозно зіпсував йому здоров'я та, зрештою, вкоротив віку. Гадаємо, в цьому випадку так само далася взнаки непомірна гордість та самовпевненість. Зокрема, незважаючи на наявність хронічних захворювань, та й уже буди зовсім хворим, Петро I надто часто ігнорував застереження лікарів [див.: 42]; «Цар не хоче і слухати ні про що, окрім розваг і прогулянок», – так описував поведінку можновладця в останні місяці його бурхливого земного шляху французький посланник де Кампредон [див.: 26]. Наслідки гордощів та дуже активного й водночас розгульного способу життя

були катастрофічними: Петро I передчасно помирає, і, як добре відомо історикам, його мучення на смертному одрі були надзвичайно сильними.

Згадаймо й ще один достатньо відомий загалу факт: гордовитий імператор помирає за місяць після смерті однієї з численних жертв свого владолобства – наказного гетьмана Лівобережної України Павла Полуботка, ув'язненого в Санкт-Петербурзькій Петропавлівській фортеці за спробу захисту козачих прав та вольностей. За переказом, Петро I відвідав сміливця незадовго до його відходу у вічність: монарх дізнався про хворобу в'язня й прохав його не відмовлятися від лікування. Відповідь Павла Полуботка була пророчою: «Ні, государю, ти не в змозі вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло постануть на одній дошці перед Богом, і Він розсудить діла їхні». «...Який справді містичний збіг обставин – Петро, Павло і Петропавлівська фортеця», – розповідаючи про ймовірну зустріч царя та гетьмана, зазначає український дослідник Олександр Коваленко [43, с. 60].

Жахлива хвороба звела до могили (а точніше, до мавзолею на московській Красній площі) й «вождя світового пролетаріату» Володимира Леніна: проблеми з головним мозком стали причиною багатьох страждань, що їх зазнав цей злий і амбітний геній наприкінці життя. Як можна зрозуміти зі спогадів деяких сучасників, він дійсно являв собою дуже гордовиту – посправжньому титанічну – особу. Наприклад, революціонерка Тетяна Алексинська, яка добре знала про життя Леніна за кордоном, розповідає про те, що вождь «був жорстоко впертим у всіх випадках життя, не зносив чужих думок, із приводу чого б вони не висловлювались, а не в одній політиці. Заздрісний до несамовитості, він не міг допустити, щоб хто-небудь, окрім нього, залишився переможцем. Жорстоке та зле проступало в ньому як у будь-якому спорі, так і в грі у крокет або в шахи, коли він програвав. Виявити незалежність, посперечатися з ним про що завгодно чи обіграти його в крокет – значило раз і назавжди нажити собі ворога в особі Леніна...» [див.: 23]. Грандіозній гордині, яка, здавалося б, нарешті таки приступила до втілення в життя своїх мегаграндіозних задумів, довелося протягом

тривалого часу мучитися в підмосковних Горках і навіть, якщо вірити чуткам, незадовго до смерті лякати охорону звіриним виттям на місяць...

Принагідно зазначимо, що передчасно й дуже тяжко залишав земний світ і душевнохворий оспівувач «надлюдини» Фрідріх Ніцше, ідеї якого, на жаль, надихнули на моторошні вчинки багатьох хижих «бестій».

Згадувані християнськими подвижниками негативні зміни в характері та душевні страждання гордовитої особи так само не оминають державців, що прагнуть до титанічного самоствердження. З-поміж них, гадаємо, можна виділити напади роздратування (як-от у Петра I, Павла I чи Наполеона), стани занепокоєння, туги та скорботи (на кшталт депресій Івана IV Грозного або Генріха VIII); «юродиві думки» політичних лідерів, «ніби зневажають їх люди, в ніщо обертається честь їхня», ймовірно, прогресують і сприяють виникненню деспотичних рис норову, нездорової підозрілості й, не виключаємо, розвитку класичної – «сталінської» – манії переслідування. Бажання «обіцяти багато понад сили свої», мабуть, постає однією з причин феномену типової політичної демагогії, а із прагненням «завжди відшукувати собі новини й навіть лжепророцтва», цілком можливо, пов'язане звернення гордовитих можновладців (скажімо, Адольфа Гітлера) до сумнозвісної сфери окультизму.

Зрештою, у світовій історії ми зустрічаємо й промовисті та хрестоматійні приклади відчаю й самогубства, що до них рано чи пізно може призвести людська гординя та споріднене з нею владолюбство...

Сподіваємось, ці досить численні приклади допомагають добре збагнути згубність зарозумілості для політичного лідера. Звісно, не виключаємо, що наведеним доказам таки може бракувати історичної точності, однак й у цьому випадку вони, принаймні, в цілому, таки не виглядають зовсім безпідставними: гордощі, амбіції державців, так само, як і гордощі будь-якої особистості, але в більшості випадків значно більшою мірою, є небезпечною й навіть убивчою силою. Вона неодмінно призводить

до сумних наслідків для самих можновладних гордіїв, так чи так позначаючись на стані їхніх справ, стані фізичного й душевного здоров'я.

Безперечно, звичайний, по-справжньому профанний життєвий досвід може наполегливо переконувати нас у протилежному й указувати на амбітність політика як на важливий чинник історичного прогресу, запоруку успішного державотворення та в кінцевому підсумку суспільного блага. І це, на перший погляд, видається цілком доцільним. Людське домагання слави й керівних посад може оцінюватися вельми позитивно. Так, останній гетьман України Павло Скоропадський зі схваленням ставився до відповідної риси характеру. «Мої вороги все обвинувачують мене в безмежному честолюбстві, якого ради тільки ніби й пішов я на Гетьманство. Кажуть, що я керувався не ідейними мотивами – принести користь своєму народові і своїй Батьківщині, а жадобою почоту, слави... Слава Богу, що других обвинувачень навіть вороги не вигадали. Я люблю людей честолюбних, бо вони вміють бажати і осягати своєї мети. Може, це й є одна із наших хиб, що у нас замало людей з великим честолюбством. Зрештою, яке нам діло до того, яке особисте почуття дає людині імпульс, аби вона робила добре діло. Ми терпіли через брак людей, які б намагалися осягнути чогось більшого. Все якась дрібнота. Головне її бажання, щоб ніхто не турбував її спокою, а коли й турбуватись, то тільки для того, щоб як-небудь спекулювати ради свого дрібного міщанського благоденствія», – зазначав Скоропадський у «Споминах» [73, с. 83–84].

Роздуми славетного очільника Української Держави є доволі цікавими та показовими. Вони, як гадаємо, постають утіленням популярного в суспільстві прагнення виправдати та звеличити честолюбство, підкреслити його значення не лише для самої амбітної особи, але й для керованої нею спільноти. Одначе навіть апологети пристрасного домагання шани навряд чи не визнають, що нестримувані амбіції насправді постають лихом: існують певні «червоні лінії», переступання яких постає переступом, компромісом із совістю, злочином. Зрештою, славолюбство, так само, як і владолюбство

являє собою свого роду наркозалежність. Набута схильність до насолоди шануванням, хвалою й лестощами, подібно до всякої пристрасті, розвивається, зростає й усе більше заволодіває особою, роблячи її своїм жалюгідним рабом, користь від дій якого може бути досить сумнівною. Зовсім невипадково Маленький принц Антуана де Сент-Екзюпері, мандруючи світами «дорослих» пороків опиняється, зокрема, на планеті сміховинного честолюбця-шанолюба, що, як і інші «гонористі люди» був глухим «до всього, окрім хвали»:

«— Ти й справді дуже шануєш мене? — спитав він маленького принца.

— А що то — шанувати?

— Шанувати — значить визнавати, що я найкращий, найчепурніший, найбагатший і найрозумніший на планеті.

— Але ж на твоїй планеті ти сам-один!

— Ну, то зроби мені ласку, все одно шануй мене!

— Я шаную, — мовив маленький принц і злегка знизав плечима. — Але яка тобі з цього радість?

І він утік від шанолюба. "Ці дорослі — дивакуваті люди", — простодушно думав він дорогою» [69].

Настільки сміховинна й водночас сумна дивакуватість є далеко не найгіршим наслідком розгулу людського честолюбства: як уже неодноразово наголошувалося, раб цієї пристрасті може являти собою справжню небезпеку для оточуючих. Його непереборне домагання все більшої слави й вищого статусу спричинюватиме постійні конфлікти навіть із одnodумцями, «закулісну» боротьбу, інтриги та розбрат, соціальні вибухи на кшталт Жовтневого перевороту, «походу на Рим» чи «пивного путчу» в Мюнхені та, зрештою, війни, в тому числі, війни братовбивчі.

І зовсім не обов'язково бути шанолюбом для того, щоб принести користь суспільству, допомогти втіленню в життя якогось гідного задуму. Тим більше, внесок скромної людини у спільну справу якраз і буде по-справжньому дієвим, вагомим: істинні герої нерідко залишаються «за

кадром», але їхня особиста непретензійність постає важливою гарантією повноцінного успіху справи, що не затьмариться або ж не знівелюється, наприклад, з'ясуванням стосунків між амбітними соратниками, взаємною ворожнечою, «розбірками», усобицями тощо. Не завжди прагнення до спокійного життя чи навіть до того ж «дрібного міщанського благоденствія» являють собою щось негативне; до речі, саме ці прагнення можуть стати суттєвим чинником миротворчості в історичному процесі.

I, навпаки, амбітність (принаймні, амбітність непомірна й невгамовна) аж надто часто є справжнім ворогом миру та злагоди; вона воліє увійти, ба навіть увірватися до історії, «сколихнути», «збурити» її ціною не тільки свого, але й переважно чужого спокою. Слід людського честолюбства нерідко буває кривавим, однак при цьому кров здебільшого точиться не з ран самого раба пристрасті.

Звісно, такі сліди можуть сприйматися по-різному: майбутні покоління дають несхожі й навіть діаметрально протилежні оцінки звершенням якоїсь титанічної особи. З одного боку, її діяння звеличують та оспівують, а з іншого – засуджують та проклинають. Амбітний лідер усвідомлює, що «всім не догодиш»; він розраховує увійти до історії як «великий» насамперед для «своїх». Та, як би він не намагався, здоровий глузд, чесність та прагнення до справедливості рано чи пізно таки скажуть своє слово, і воно, якщо й не «переважить» собою всю «масу» численних панегіриків та од на честь Титана, то, принаймні, змусить замислитися про його «велич» тих, хто воліє мислити, та хоча б поставити під сумнів цінність усіх його жорстоких чи жорстких звершень.

Мабуть, чудово переконає в цьому прикметна варіативність оцінювання історичних діянь Петра I, з очевидних причин досить часто згадуваного в нашій праці. Різниця в поглядах на вчинки російського імператора чітко простежується, зокрема, у роздумах про всесвітньовідомий пам'ятник, зведений 1782 року на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі з ініціативи іншої монархині – Катерини II; звісно, мається на увазі дійсно грандіозне й

виразне творіння французького скульптора Етьєна Моріса Фальконе, знане під назвою «Мідний вершник», що, на думку, принаймні, одного з дослідників, являє собою «класичний приклад піднесеного» в мистецтві [47, с. 27].

Скульптура насправді вражає: вона «просякнута» «духом сили й величі», а також символізмом, які не залишають байдужими поціновувачів художньої культури, а особливо тих із них, хто «за сумісництвом» є симпатиками Петра I та прихильниками його звершень.

Так, дуже значний інтерес цей витвір новоєвропейського мистецтва викликає в російського мислителя-демократа Олександра Радищева. У листі до одного зі своїх друзів він наводить доволі розлогий опис «Мідного вершника» та пропонує власну «розшифровку» символічного виміру скульптури: «Статуя представляет мощного всадника, на коне борзом стремящемся на гору крутую коея вершины он уже достиг раздавив змею в пути лежащую и жалом своим быстрое ристание коня и всадника остановит покусившуюся. Узда простая, звериная кожа в место седла, подпругою придерживаемая, суть вся конская збруя. Всадник без стремян в полукафтанье, кушаком препоясан, облученной багряницею, имеющ главу, лаврами венчанную, и десницу простертую. Из сего довольно можешь усмотришь мысли изваятеля. Еслиб ты здесь был любезный друг, если бы ты сам видел сей образ, ты зная и правила искусства, ты упражняйся сам в искусстве сему обратном, ты лучше бы мог судить о нем. Но позволь отгадать мне мысли творца образа Петрова. Крутизна горы, суть препятствия кои *Петр* имел производя в действо свои намерения; змея в пути лежащая, коварство и злоба искавшие кончины его за введение новых нравов; древняя одежда звериная кожа и весь простой убор коня и всадника, суть простыя и грубыя нравы и непросвещение, кои *Петр* нашел в народе которой он преобразовать вознамерился; глава лаврами венчанная, победитель бо был прежде нежели законодатель; вид мужественной и мощной и крепость преобразователя; простертая рука, покровительствующая, как ее называет

Дидеро [йдеться про французького інтелектуала Дені Дідро, покровителькою якого була Катерина II – прим. А. Ц.], и взор веселый суть внутреннее уверение, достигшия цели, и рука простертая являет что крепкия муж преодолев все стремлению его противявшиися пороки, покров свой дает всем чадам его называющимся. Вот любезный друг слабое изображение того, что взирая на образ *Петров* я чувствую» [41, с. 814–815], – пише Олександр Радищев, виявляючи своє захоплення як пам'ятником, так і власне особистістю та діяльністю увічного імператора.

Таке захоплення, вочевидь, є властивим багатьом росіянам і особливо «пітерцям», яким, безперечно, вже давно неможливо уявити своє рідне місто без шедевру французького митця. Наприклад, славнозвісний і водночас, на жаль, дуже сумнозвісний бард сучасності Олександр Розенбаум не приховує своїх великих симпатій щодо монументу, навіть вбачаючи в ньому джерело натхнення:

*«Так век благодарить я буду Фальконе:
Он всех нас осенил рукой Петровой...
Мой государь на вздыбленном коне!
Спешу к тебе за музыкой и словом»* [68].

А ось інший віртуоз слова Олександр Пушкін у загальновідомій поемі, ведучи мову про власне пам'ятник і взагалі розвиваючи сюжетну лінію свого твору, займає досить специфічну позицію. Його ставлення й до скульптури, й до звершень Петра I подвійне – амбівалентне. Пушкін захоплюється самодержцем та зведеним згідно з його волею містом на Неві («Люблю тебя, Петра творенье...»), однак при цьому в художній спосіб указує на те, скільки шкоди діяння амбітного володаря приносили беззахисній, пересічній – «малій» – людині [див.: 67, с. 465–466]. Ця ідейна амбівалентність добре відчутна в описі «мідного вершника», що згори «спостерігає» за великою вбивчою повинню, яка сталася у Санкт-Петербурзі 1824 року:

*«... В неколебимой вышине,
Над возмущенною Невою
Стоит с простертою рукою
Кумир на бронзовом коне [...]*

*Ужасен он в окрестной мгле!
Какая дума на челе!
Какая сила в нем сокрыта!
А в сем коне какой огонь!
Куда ты скачешь, гордый конь,
И где опустишь ты копыта?
О мощный властелин судьбы!
Не так ли ты над самой бездной
На высоте, уздой железной
Россию поднял на дыбы?» [67, с. 262; с. 266].*

Невипадково пушкінська поема «Мідний вершник» так і не була опублікована за життя свого автора.

Та, гадаємо, найбільш потужну поетичну критику звершень Петра I, яка супроводжує опис пам'ятника на його честь, ми знаходимо в літературній спадщині молодшого сучасника Олександра Пушкіна – Тараса Шевченка:

*«... От я повертаюсь –
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свиті – не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.*

Кінь басує, – от-от річку,
 От... от... перескочить.
 А він руку простягає,
 Мов світ увесь хоче
 Загарбати. Хто ж це такий?
 От собі й читаю,
 Що на скелі наковано:
Первому – вторая
 Таке диво наставила.
 Тепер же я знаю:
 Це той **первий**, що розпинав
 Нашу Україну.
 А **вторая** доканала
 Вдову сиротину.
 Кати! кати! людоїди!
 Наїлись обоє,
 Накралися; а що взяли
 На той світ з собою?
 Тяжко-тяжко мені стало,
 Так, мов я читаю
 Історію України.
 Стою, замираю...» [88, с. 246].

Наразі вже не йдеться про якусь специфічну позицію, амбівалентність: виголошений Тарасом Шевченком у художній спосіб історичний вердикт неблаганний та безкомпромісний. Ці рядки, безперечно, слід порівняти з наведеними дещо раніше. Український поет висловлює власне враження від споглядання величного монумента, і воно суттєво відрізняється від вражень Радищева чи Розенбаума. Шевченків опис «мідного вершника» грубуватий, навіть вульгарний; в ньому зустрічаємось із зовсім іншим «прочитанням»

створених Фальконе символів. Піднесеність скульптурного шедевр у разі контрастує з «селянською» простотою рядків Шевченка, «розбивається» о «скелю» гнівного висміювання – сарказму – та... історичної правди. Це – викриття злочинів гордовитого імператора і принагідно ще й злочинів його спадкоємниці на російському престолі. Рядки колишнього кріпака, захисника інтересів скривдженого й доволі приниженого народу Тараса Шевченка ніби постають ляпасом, що його завдає дужа, спітніла, вкрита мозолями мужича рука волаючій несправедливості та лютому звірству, які прагнуть сховатися за піднесеними намірами та цілком благовидними ідеями.

Державне, а тим більше великодержавне звірство задля слави та впливовості жертвує чужим спокоєм, чужими інтересами, чужим життям. Можливо, воно не тільки виправдовує злочинні дії високою метою, але й, усвідомлюючи їхню невідповідність моральним принципам, сподівається, що колись зможе загладити власну провину.

Безумовно, щире визнання власних переступів, діяльне каяття в них постає по-справжньому вірним, гідним і шляхетним шляхом. Однак є випадки, коли просте й навіть досить посилене покаєння не сприяє повному примиренню із совістю. Яскравим свідченням цього є повчальна оповідь, наведена в «Лузі духовному» – пам'ятці візантійської агіографічної літератури початку VII століття, написаної блаженним Іоанном Мосхом. Як згадується в його відомому творі, до старця одного з монастирів прийшов розбійник і почав благати: «Змилуйся наді мною, заради Бога! Я скоїв багато вбивств. Зроби мене іноком, щоб я міг відстати від злих справ». Старець виконав його бажання, а дещо пізніше, щоб колишнього лиходія не схопили, допоміг тому переселитися до іншої обителі. Дев'ять років він живе там, вивчає Псалтир та весь чернечий статут, але несподівано повертається до свого наставника і просить повернути йому мирський одяг та взяти назад одіяння чернече. Своє рішення піти в мир злочинець, який щиро покаявся, пояснив так: «Ось уже дев'ять років... я провів у монастирі, постував, наскільки було сил, воздержувався й жив у послузі, в безмолв'ї та страхі

Божому. І я добре знаю, що благість Бога простила мені багато злодіянь. Але я кожного дня бачу хлопчика, який говорить мені: “Навіщо ти вбив мене?” Я бачу його й уві сні, і в церкві, й у трапезі, чую його голос, й нема в мене жодної години спокою. Ось чому, отче, я хочу піти, щоби померти за хлопчика. Зовсім даремно я вбив його». Залишивши монастир, шукач миру з Богом та зі своїм сумлінням іде до міста, де його схоплюють і наступного дня страчують [див.: 51, с. 610].

Як бачимо, каяття колишнього розбійника було насправді щирим. Задля того, щоб сподобитись повного прощення, він цілком свідомо й добровільно віддає себе до рук правосуддя. Але такий учинок свідчить про особливо глибоке усвідомлення своєї вини й водночас про уникнення згубного відчаю: злочинець, який розкався, на щастя, не вдався до скоєння одного з найжахлівіших гріхів – самогубства. Важко сказати, чи зможе бодай наблизитися до подібних висот покаєння державець, що вже закоснів у пороці, що його совість затьмарена вбивством тисяч чи навіть мільйонів людей. І взагалі, чи має моральне право на подальше існування та ствердження той принципово чужий каяття політичний режим, очільники якого так чи так знищили хоча б одну невинну особу, хоча б одну малу дитину, наприклад, хворого на гемофілію цесаревича чи вінницьку сонячну дівчинку? Відповідь на це питання є більш, ніж очевидною...

...Тривалий час титанічний можновладець може насолоджуватися безкарністю: його гонор, амбіції та «простягнута рука» (чи радше, «простягнуті пазури») не слабшають, і до числа вже скоєних злочинів він уперто продовжує додавати нові. Окрім того, він може бути щиро переконаним у своїй правоті, а можливо, й у доброчесності. Прогресуючий недуг гордині все більше стверджує особистість лідера у стані омани-прелесті; вона втрачає адекватність, розуміння того, що відбувається довкола неї та з нею самою насправді, робить помилку за помилкою. На Титана чекають приступи психологічного дискомфорту; ті чи інші несприятливі обставини, відчутні або навіть болючі удари по його «простягнутій руці»,

викриття з боку мужніх правдолюбців, спалахи певного прозріння, голос ще не до кінця приспаного сумління, занепокоєння, сум, депресія – всі ці та інші чинники поступово перетворюють його злочинне життя на пекло. Найрізноманітніші розваги вже не будуть тішити й утішати, як колись, і все впевненіше на титанічну особу насуватиметься примара відчаю. Її буття в пороці, а точніше, той самий важкозбагнений затяжний «дрейф» між буттям і небуттям, все більше дається взнаки: душевний стан зарозумілого лідера стає нестерпним. До цього додаються ще й досить імовірні поразки «на всіх фронтах» та неминучі проблеми з фізичним самопочуттям. Єдиний вихід із такого стану – це дійсно щире каяття, але на заваді йому стає, зокрема, все та ж непереборна самовпевненість...

Мабуть, психологічна агонія Звіра може кінець кінцем уподібнити його до одного з персонажів Миколи Гоголя – мага, зрадника та лиходія, який невпинно наближався до загибелі та вічних мук. «Ніхто на світі не міг би розповісти, що було на душі у чаклуна; а коли б він заглянув і побачив, що в ній діялося, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ніколи. То була не злість, не страх і не люта досада. Немає такого слова на світі, яким можна було б його назвати, його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм, узяти всю землю від Києва до Галича з людьми, з усім, і потопити її в Чорному морі...» [17, с. 134], – в цьому уривку гоголівської повісті «Страшна помста» доволі вдало передається сукупність тих незносних мучень, думок та переживань, що можуть чекати на лідера будь-якого злочинного політичного режиму (зрозуміло, незалежно від того, які саме краї, міста та моря не даватимуть йому спокою). Так чи інакше, охоплений гординою агресор, загарбник, убивця неминуче карає сам себе: рано чи пізно йому доводиться на власному досвіді переконатися в істинності хрестоматійного біблійного вислову: *“Коли хто до полону веде, – сам піде в полон. Коли хто мечем убиває, – такий мусить сам бути вбитий мечем!”* (Апокаліпсис 13:10). Звісно, на титанічну особу не завжди чекають полон та меч у буквальному сенсі цих слів, однак звірячі злочини ніколи не

залишаються безкарними. І неминучим покаранням за спричинене агонією душі лихо стає, зокрема, подальша душевна агонія, невпинне, все більш жахливе та жахаюче душевне помирання настільки небезпечної й водночас настільки жалюгідної Звірини. Це конання не є принципово невідворотним: як і у випадку з агонією тіла, до певного моменту таки зберігається можливість зупинити й прогресування агонії внутрішнього світу людини; навіть закоренілий злочинець теоретично може бути повернутий до більш-менш повноцінного життя. Питання в тому, наскільки сам гордовитий лідер готовий стати на шлях повернення: тенета самозвеличення насправді є дуже міцними. Гордия зазвичай нехтує покаванням, і ця обставина робить урятування зарозумілого державця – все ще впливової особи, оточеної шанобою, підлабузництвом та лестощами, – надзвичайно складною справою. Він тяжко страждає душею, але не бажає рішуче усунути причину цього страждання. Тим більше, що визнання державцем власних помилок та злочинів наражає його на небезпеку втратити владу, славу й навіть постати перед судом. Боючись розлучення із численними перевагами свого статусу та несення суворої відповідальності за скоєне, він цілком може раз за разом відмовлятися від реальної можливості припинити нестерпні страждання, ставши на шлях справжнього каяття. Душевна агонія Звіра триває, він продовжує шаленіти й кидати виклик здоровому глузду, моралі та миру, і, зрештою, над ним переможно блистить гострий меч Істини...

«БЛАЖЕННІ МИРОТВОРЦІ...»

(ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

Досвід – наш великий наставник. Переживши жахливий руйнівний буревій, ми ще більш радіємо тихим сонячним дням, насолоджуємось даром доброї погоди. Після перенесення серйозної хвороби ми починаємо по-справжньому цінувати дар здоров'я й нарешті усвідомлюємо всю важливість порад і застережень лікарів. Відчувши на собі самих тяжкість воєнного лихоліття, ми з особливою силою осягаємо значення дару спокою, злагоди та мирного часу, і саме тоді нам ще ясніше відкривається велич смислу чудової євангельської заповіді *«Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть»* (Мат. 5:9).

Миротворчість являє собою почесну місію кожної людини незалежно від її походження, освітнього рівня, роду занять, статків чи статусу в суспільстві: кожен із нас покликаний стати миролюбцем, борцем за мир, людиною миру.

Здавалося б, наразі мова йде про загальновідомі прописні істини (можливо, для когось вони постають навіть банальними й зовсім неоригінальними), однак їхня актуальність ніколи не буде заперечуватися дійсно здоровим глуздом. Вже сама лише історична пам'ять численних генерацій переконує нас у тому, що ці давні істини не старіють, не стають ветхими і аж ніяк не перетворюються на непотріб. Мир у взаємних стосунках є надто великою цінністю, щоб ним легковажити: ті достойні ідеї, що стверджують мирне життя, спонукають до нього – нехай навіть і в простий та наївний спосіб, – заслуговують на глибоку повагу й на широке розповсюдження. І, навпаки, зневага до гідних миротворчих ідей, їх відверте чи завуальоване попрання неодмінно повинні ставати предметом всезагального осуду, а пропаганда силового вирішення тих чи інших проблем у міжлюдських або міжнародних стосунках має або дуже серйозно стримуватись, гранично узгоджуватись із приписами адекватної етики або

взагалі знищуватись у корені. Що ж до відвертої проповіді людиноббивства, то, як цілком зрозуміло, їй зовсім не місце в цивілізованому суспільстві, яке прагне бодай не ігнорувати голос моралі.

Потенційні загрози миру мають усуватися – усуватися розсудливо, методично й, наскільки це можливо, етично, себто добродібно. Своєчасне знайдення, осмислення, критика й викриття мироненависницьких тенденцій у царинах культури, мистецтва, науки, релігії та, звісно, політики допомагає забезпечити не лише окрему спільноту, але й, по суті, увесь світ від більшого чи меншого за масштабністю розгулу кровопролиття, а також від найрізноманітніших негараздів, які можуть супроводжувати війни – голоду, спекуляції, мародерства, економічних криз тощо.

Миротворчість, без перебільшення, життєво необхідна людству, позаяк її лиха протилежність у нашому далекому від досконалості світі завжди є наготові. На превеликий жаль, конфлікти та війни, подібно до інших жахів, віддавна отруюють буття людини, настільки міцно «вчепившись» у нього, що, як може видатися, постають його принципово невід’ємним та природним атрибутом. «Як не прикро це констатувати, але в катастрофах нема нічого надзвичайного. Вся історія людства сповнена ними»; вона «сповнена гуркотом, пролиттям крові, брязкотом заліза», – зауважує Сергій Кримський [45, с. 268; 254]. На наше ж переконання, будь-які негативні явища, неприпустимо не вважати тією чи тією мірою надзвичайними хоча б тому, що в такому випадку існує ризик просто при звичаїтися до лихого в житті людини та суспільства. Одна справа, коли розважлива особистість, подібно до біблійного праведника Йова, з терпінням та вдячністю Провидінню зносить різні випробування, і зовсім інша – змиритися з «природністю» лиха, визнати неминучою, обов’язковою, одвічною його присутність у світі. Так, – до певної міри погоджуємось ми із засновником буддизму Сіддхартхою Гаутамою, – людське життя таки є стражданням; однак стражданням воно таки не повинно бути. Відповідно, людству доводиться потерпати від усяких негараздів, зокрема, воєн, але всі ці лихі й начебто досить звичайні явища

насправді не мають права претендувати на жодну звичайність: вони були, є й залишаються цілком зайвими: відсутність чогось доброго, як-от миру, має змінитися його присутністю.

Звісно, лихо здатне напоумлювати людину, сприяти її вдосконаленню: змушена протистояти різним спокусам та викликам, вона має стати розумнішою, досвідченішою і добрішою. І дехто навіть може вдаватися до свого роду апології негараздів. Наприклад, німецький філософ Георг Гегель у своїй досить знаній праці «Філософія права» веде мову про «моральний момент війни»: на його думку, її «не варто розглядати як абсолютне зло...» [15, с. 282]. За Гегелем, криваве випробування має певне «високе значення». Воно полягає в тому, що завдяки війні «зберігається моральне здоров'я народів, проходить їхня байдужість до затвердіння скінченних визначеностей; так само як ото рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним, безперечно, сталося б при тривалому безвітрі, так і війна оберігає народи від загнивання, яке, безперечно, стало б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру» [15, с. 283]. Підкреслюючи значення воєн для суспільства, Георг Гегель прагне вказати на недоліки спокійного життя: «У мирний час громадянське життя розширюється, всі сфери утверджуються в своєму існуванні, і зрештою люди загрузають у трясовині буденності; їхні приватні особливості стають дедалі твердішими й костеніють. Тимчасом як для здоров'я необхідна єдність тіла, тож якщо частини його тверднуть усередині себе, настає смерть... Народи виходять із війни не лише зміцнілими, але й завдяки зовнішнім війнам нації, всередині яких панують нездоланні суперечності, віднаходять внутрішній спокій», – розмірковує німецький інтелектуал [15, с. 283–284].

Не залишимо ці роздуми без коментарів. Погодимось із Гегелем, що війну не слід «розглядати як абсолютне зло». Однак це твердження має неодмінно супроводжуватися важливим доповненням – абсолютного зла в принципі не існує. Щось негативне, профанне, гріховне, всупереч волі його творців, може послужити вдосконаленню особи та суспільства. Навіть

диявол, – повчає святий Григорій Богослов, – може в чомусь бути корисним для людини, адже той, кого він спокушав, буде наперед уважнішим, пильнішим [див: 18, с. 394; 19, с. 170]. Однак, цілком зрозуміло, що такий стан речей зовсім не виправдовує лихі дії та осіб, які їх скоюють.

Цілком зрозуміло й те, що згадані Гегелем блага, які війна у специфічний спосіб несе суспільству, зовсім не виправдовують самої війни як історичного феномену, не свідчать про її природність. Війна – це надзвичайно суворе випробування або заслужена кара; спричинений нею потужний «струс» насправді сприяє згуртуванню й оздоровленню якоїсь спільноти, але ж у жодному разі не слід забувати, чим супроводжуються воєнні події. Йдеться про масові вбивства, калічення, руйнування, вандалізм, гвалтування, голод, злидні, стреси, хвороби, істерику, безпорадність, відчай... і не тільки про них. Під час війни квітнуть не лише героїзм та жертвовність, але й самолюбне самозбереження, практицизм, жадібність, перелюб, брутальність, знущання як над чужими, так і над своїми, як над винуватими, так і над невинуватими. Читаючи Гегеля, складається враження, що він якось ігнорує всі ці та подібні до них негативні наслідки воєнних дій, зосереджуючись виключно на наслідках позитивних. Окрім того, німецький філософ, вочевидь, недооцінює значення мирного життя: нагадаємо, що, за Гегелем, «війна оберігає народи від загнивання, яке, безперечно, стало б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру». Звичайно, Георг Гегель не знав, що таке світова війна, однак він таки був сучасником грандіозних наполеонівських воєн: прикро, що мислитель не достатньо цінує мир. Будь-яка адекватна людина, а тим більше людина ХХ чи початку ХХІ століття воліє краще «загнивати» в мирному «болоті» з усіма своїми рідними та близькими, у своїй затишній оселі, ніж «оздоровлюватися» завдяки «вітру» війни. Звісно, «гниття» є хибною життєвою позицією, але невже не існує інших – мирних – засобів його подолання? Звісно, народи внаслідок війни можуть віднайти «внутрішній спокій», та чи не буде він затьмарений великим трауром? Зрештою, розпочату й нав'язану загарбником війну можна

й програти; окрім того, й перемога, здобута над ворогом ціною багатьох жертв, увінчується не лише всезагальним ликуванням, щирою радістю та народними гуляннями. Невипадково відомий герой Джона Роналда Руела Толкіна, прийшовши до тьми після великої битви й опинившись у мертвій, сповненій скорботою тиші, зазначає «І все-таки гадаю, що це перемога!.. Та й сумна це, виявляється, штука» [81, с. 357].

На війну неприпустимо дивитися крізь «рожеві окуляри», принаймні, виключно крізь них. Георга Гегеля певною мірою можна зрозуміти: він намагається розвивати власний варіант діалектики – вчення про рух та розвиток, і окреслена концепція війни, інтерпретованої як чинник суспільного прогресу, цілком «вписується» у гегелівську філософську доктрину. І як сильно діалектик доби Модерну Гегель нагадує античного діалектика Геракліта, за яким «усе тече, все змінюється», а «війна – всьому батько»! Однак уже сам факт «приниження» значення мирного життя для розвитку людства свідчить не на користь гегельянства. Німецький мислитель більше розвиває досить провокативну «філософію війни», а не «філософію миру»: на наш погляд, все має бути навпаки. Як добре відомо, навіть поганий мир краще за добру війну...

Наведені тези Георга Гегеля можуть бути сприйняті на «ура» у зручному кабінеті для наукових студій, в університетській аудиторії чи в політичному клубі для VIP-осіб, але навряд чи їм аплодуватимуть в окопах чи у бомбосховищах: точка зору нерідко таки визначається місцем сидіння. Зовсім інші думки та емоції у того, хто здобув *реальний* досвід війни, викликатимуть зовсім протилежні – антивоєнні – твердження.

Так, відомий фахівець у галузі міжнародного права Ханс-Петер Гассер справедливо наголошує, що війни являють собою прояв «примітивного брутального насильства» [див.: 84, с. 103]. На переконання американського філософа та письменника Джорджа Сантаяни, «здатність насолоджуватися війною – достоїнство в солдата, небезпечна якість у воєначальника та безперечно злочинна риса в державного діяча» [48, с. 472]. (Втім, гадаємо,

що душевно здорова й духовно багата особистість узагалі ніколи не буде насолоджуватися воєнними діями: навіть військові в ідеалі мають ставитися до свого фаху виключно як до вимушеності).

Прикметні, вражаючі антивоєнні акценти закономірно знаходимо в царині української суспільно-політичної думки: численні генерації мислителів Русі-України надто добре усвідомлюють увесь жах такого явища, як війна, щоб не приділяти йому значної уваги. Наприклад, «батько українського кінематографу» Олександр Довженко «вважає війну взагалі... неприродним станом для людства» [54, с. 106]. Як зауважує дослідник вітчизняних філософських традицій Станіслав Мащенко, Довженко «відзначає всю нерозумність тих, хто веде свої народи на загарбання чужих земель, кладучи на плаху голови невинних як своїх співвітчизників, так і сусідів. Він показує, які страждання, яке горе несе війна людині. Непоправні людські втрати, неосмислене знищення матеріальних і духовних цінностей – результати війни. Люди змушені стріляти один в одного, вбивати собі подібних. Це надзвичайно аморально, бо навіть дикі звірі не вбивають своїх родичів. Отож війна аморальна вже у своїй основі: “Війна – дурна. Жорстокість і всесвітня дурнота, одягшись в атавістичне пір’я, прославлене тисячоліттями книжної брехні і кровожадних дуроштів, перетворюють мене в щось гірше, дурніше й страшніше за дикого звіра. Я вже не кажу про таких благородних і достойних пошани тварин, як собака, кінь чи корова”, – міркує на шляхах війни один із довженківських героїв Тарас Кравчина» [див.: 54 с. 106].

Цікаво, що це не єдиний випадок, коли Олександр Довженко характеризує війну й пов’язані з нею реалії, згадуючи про феномен атавізму – в розумінні прихильників теорії еволюції, раптової появи в живого організму якихось ознак, що були властиві його дуже далеким прашурам, але згодом зникли. На сторінках довженківського «Щоденника» зустрічаємо наступні прикметні роздуми: «Чого я хочу? Що мені треба? Роботи. Я хочу роботи і трохи радості... Я хочу працювати і вірити до смерті, що не потрібні будуть

уже людству танки і гармати, і весь оцей смітник атакістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням... Що буде мир і не потрібні будуть герої-мученики» [цит. за: 54, с. 107]. Досить радикальний пацифізм кіномитця пояснюється, зокрема, його власною участю в радянсько-українській та Другий світовій війнах, його набутим цілком *реальним* досвідом війни. Олександр Довженко (до слова, він мав військове звання полковника), на відміну від Георга Гегеля, рішуче відмовляється сприймати кровопролиття як щось позитивне, корисне для суспільства: воно має бути назавжди залишене в минулому.

Любов до миру проповідується й іншим видатним українським митцем – Тарасом Шевченком. Для багатьох шанувальників його творчості, мабуть, це може стати несподіванкою, та в літературній спадщині Кобзаря ми знаходимо не лише оспівування козацької звитяги та перемог, але й недвозначні пацифістичні акценти.

Всім нам добре відома чудова думка Федора Достоєвського «Краса врятує світ», висловлена письменником у романі «Ідіот». Цей хрестоматійний твір уперше був опублікований у 1868–1869 роках. Років на десять раніше з'являється остаточний варіант шевченкової повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» (початкова назва «Матрос»): вона, на жаль, не побачила світ за життя свого автора, однак, на наш погляд, належить до числа його найкращих творінь. Саме в ній ми зустрічаємо роздуми, яким, можливо, є співзвучними роздуми Достоєвського про благу місію прекрасного. Наведемо відповідний фрагмент повісті Тараса Шевченка мовою оригіналу. «Красота на меня, в чём бы она не проявлялась, в существе ли живущем или прозябающем, всегда имеет одинаковое и благодетельное влияние, – розмірковує один із головних персонажів твору, в якому, безперечно, важко не впізнати самого автора. – Под её благим влиянием я чувствую себя другим, обновлённым человеком, чем-то вроде старого младенца... Благодарю тебя, всемогущий Боже, что одарил ты меня чувством человека, любящего и видящего прекрасное, совершенное в твоём

нерукотворном бесконечном творении. Если бы красота во всех её образах хотя на половину человечества имела своё благодетельное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству и наконец олицетворили бы собой божественную заповедь нашего божественного учителя [мабуть, йдеться про Христову заповідь любити інших: *«Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви! По тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою»* (Іоан. 13:34–35) – прим. А. Ц.]. Тогда бы Шварц [європейський винахідник пороху – прим. А. Ц.] и Ривольер [судячи з усього, Тарас Шевченко має на увазі Семюела Кольта – винахідника найвідомішого в ХІХ столітті револьвера (така помилка – ще одне важливе свідчення миролюбства українського митця!) – прим. А. Ц.] пошли по миру со своими гениальными изобретениями или открыли бы лучшие и благороднейшие источники человеческих усовершенствований» [87, с. 167–169].

Неприродність війни як такої, безперечно, підкреслюється богословською думкою. Кровопротиття є гріхом. Це ганебне й недостойне високого покликання людини явище недвозначно визнається лихом: війна «сама собою є злом», – цілком справедливо наголошується в одному з православних катехізисів [3, с. 95]. Звісно, згідно з біблійними пророцтвами, війни будуть мати місце в історії людства до остаточного подолання зла та смерті, але це не означає, що людство не повинно щиро прагнути до миру. Моральне богослов'я, звичайно, допускає й навіть проповідує необхідність захисту своєї Батьківщини, захисту скривджених зі зброєю в руках, однак такі дії допускаються як вимушені. Що ж до загарбництва, то воно, безумовно, засуджується.

Фізичні та психологічні знущання над людиною, якими неодмінно супроводжуються воєнні дії, християнським ученням проголошуються неприпустимими. Беззахисність особи в жодному разі не має розцінюватися як чудова нагода наруги над нею, а тим більше як нагода для її вбивства. Як зазначає сучасний український богослов митрополит Августин (Маркевич),

«використання священного дару життя мирних людей, які не мають відношення до конфлікту, ради досягнення воєнних чи політичних цілей є злочином не тільки з точки зору моральності, але й з позиції нерелігійного погляду на цінність людського життя. Безпристрасне розуміння історичного процесу зі всією очевидністю свідчить про неминучий крах ідей і надій тих, хто в своїх інтересах користується подібними нелюдськими методами. Такий шлях справді безумний.

“Горе бунтівничому, сплюгавленому місту, що утискає. Воно голосу не слухалося, науки не приймало, на Господа не покладалося, до свого Бога не наближалось” (Соф. 3:1–2). Всі народи, від імені яких діється подібне, повинні зупинити безумців у своєму середовищі і знову проявити волю до миру» [2, с. 348].

Такими безумцями й постають ініціатори агресій, про яких ідеться в нашій скромній праці.

Особа, що у своєму нездоланному прагненні до шани й влади розпочинає воєнні дії та ще й проти тих, кого вважає слабшими за себе, не може бути душевно адекватною. Не може заслуговувати на подальше існування очолюваний такою особою політичний режим. Не може розраховувати на симпатії та серйозну повагу суспільство, яке такий режим підтримує. Агресивна зарозумілість державного лідера, що, подібно до небезпечної інфекції, передається його найближчому оточенню, керованій та засліпленій ним нації, являє собою справжнього ворога здорового глузду, моралі та миру.

Одержимість будь-якої особи духом зла є дуже згубною для навколишнього світу. «Хто носить у собі мир Духу Святого, той і на інших виливає мир; а хто носить у собі злого духа, той і на інших виливає зло», – мудро зауважує преподобний Силуан Афонський [63, с. 87]. Злобу й гординю політичного лідера – можновладця, що жагає ще більшої влади, – неможливо не віднести до числа найбільших небезпек у світі. Добре, якщо поруч із цим лідером є особистість, здатна хоча б певною мірою стримувати його запал.

Добре, якщо хтось набереться сміливості й хоча б спробує переконати його не бути рабом власних гордощів, амбіцій, зазіхань. Добре, якщо в суспільстві знайдеться сила, що чинитиме гідний опір діям такого безумця. Однак гординя нерідко є надто задавленою, розвиненою й надто впливовою, щоби бути зупиненою в такий спосіб. Зрештою, може просто не знайтися суттєвих чинників її стримування: всезагальне схвалення й захоплення (та, звісно, мовчання тих, кому таки є, що сказати) роблять свою лиху справу. Наслідки цього бувають насправді катастрофічними.

Боротьбу зі Звіром у людині, відповідно, слід починати ще з її раннього дитинства – тоді, коли й мають бути закладені міцні основи подальшого духовного розвитку особистості. Наскільки б банальним це не видавалось, але належне моральне виховання дитини, привчання її до скромності та миротворчості дійсно постає дієвою «вакцинацією» проти звірства. Батьківські настанови, гідний освітньо-виховний процес у навчальних закладах, мудре слово проповідника – все це не може не принести благих плодів у майбутньому. Хиби ж виховання здатні породити монстрів, і буде справжньою бідою, якщо вони дорвуться до важелів державного управління.

Окрім того, будь-яка людина має бути привчена до постійного самовиховання. Здійснення контролю за своїм внутрішнім світом, увага до власних думок і почуттів, чесність, об'єктивна самооцінка значно сприятимуть духовному розвитку навіть тієї особи, що свого часу з тих чи тих причин не була вихована належним чином. Не можна не визнати потрібність і подібної профілактики політичного звірства та звірства взагалі. Якщо сам потенційний Звір помічає свою душевну недугу, та ще й починає боротися з нею, стримувати власні амбіції та намагатися не переступати «червоні лінії» та державні кордони, то це суттєво допоможе врятуванню і його самого, і багатьох осіб. Вчасне прозріння та душевне очищення виступають важливою запорукою збереження миру.

Насамкінець слід неодмінно звернути увагу ще на одну досить відому обставину: до справжнього звірства може призвести нерозсудлива боротьба з

іншим справжнім звірством. Вказуючи на неприпустимість сумного перетворення колишньої жертви на засліплена помстою й власною гординою хижу «бестію», знову звернемося до царини богослов'я, цього разу – до «богослов'я у фарбах». Чудовим застереженням і повчанням про достойне протистояння лиху – художнім утіленням новозавітного заклику *«Не будь переможений злом, але перемагай зло добром!»* (Рим. 12:21) – виступає дуже розповсюджене зображення перемоги християнського воїна-чудотворця над драконом. На іконах святого Юрія Змієборця – Георгія Побідоносця – «чорного змія топче копитами кінь», що є «яскраво-білим». «Цим наочно показується: зло і боротьба з ним мають бути цілком розділені, бо, борючись з гріхом, головне – не прилучитися до нього. За всіх життєвих ситуацій, пов'язаних з необхідністю застосування сили, серце людини не повинно потрапляти в полон недобрих почуттів, які зближають її з нечистими духами й уподібнюють їм. Лише перемога над злом у своїй душі відкриває людині можливість справедливого застосування сили», – недвозначно наголошує богословська думка [60, с. 36].

Безперечно, Звіроборець не має морального права сам ставати Звіром. Усвідомлення цієї істини, її щире сприйняття є, по суті, потужним ударом по феномену агресорства взагалі. Здобуті з відповідним психологічним настроєм перемоги будуть особливо переконливими й повчальними: вони сприятимуть поступовому, а можливо, й раптовому прозрінню всіх засліплених титанічною, великодержавною гординою, ментальному звільненню нації від стану омани, від диктату «культу особи» та від згубного впливу пропаганди загарбництва. В цьому випадку перемога буде здобута не лише над безперестанно агонізуючим Звіром, однак й над звірством як у собі, так і в інших.

...Справжня перемога над гордовитим загарбником є справжньою миротворчістю. Поразка певного агресивного режиму повинна супроводжуватись якомога більшою поразкою власне агресивності, поразкою людського прагнення до війни, згубної амбіційної ідеології. Зміни мають

відбутися не лише на політичній мапі світу, але й у суспільній свідомості, у світосприйнятті, в культурі. Це допоможе ствердженню миру на значний і навіть на досить тривалий період часу. Нищівного удару слід завдати не самому тільки режиму-злочинцю, але й тій мироненависницькій Гордині, що стоїть за його злочинами: вона мусить у чергове зазнати викриття, осуду та зганьблення. В історичній пам'яті майбутніх поколінь повинні закарбуватись її нищість, її конання, її вимушене визнання своєї нової поразки, всю суть якого можна чудово виразити всього в кількох відомих словах – «Ти переміг, Галілеянин!»

ЛІТЕРАТУРА

1. Абеляр П. История моих бедствий [пер. с лат. С. Неретиной]. Санкт-Петербург : Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 288 с.
2. Августин (Маркевич), архієпископ. Покликання. Львів : НВФ «Українські технології», 2012. 364 с.
3. Александр (Семенов–Тян-Шанский), епископ. Православный катихизис. Москва : Издание Московской Патриархии, 1990. 128 с.
4. Антонов Е. Чем болел Юлий Цезарь? URL : <https://www.nkj.ru/news/26400/>
5. Аскетирион. Монашеская жизнь в Египте в IV–V вв. / Сост. монах Лазарь. Москва : «Русский Хронограф 1991», 2003. 736 с.
6. Аттила. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аттила>
7. Афанасий Великий, св. Толкование на псалмы. Москва : Благовест, 2012. 528 с.
8. Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. Москва : Издательство «Художественная литература», 1966. 824 с.
9. Безвершук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах : Словник-довідник. Київ : Вища школа, 2003. 399 с.
10. Бондар Т. І. Комунікативна природа влади. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал.* 2016. Вип. 4. С. 10–17.
11. Бондар Т. І. Логіка в соціально-політичному контексті. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал.* Київ : Міленіум, 2011. № 2. С. 3–7.
12. Борис (Холчев), архимандрит. Беседы о Молитве Господней. *Православный церковный календарь.* 1993. С. 93–112.
13. Варсонофий Оптинский, преп. Духовное наследие. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998. 368 с.
14. Вітер Д. В. Конкретизація філософського дискурсу православної соціальної доктрини другої половини ХХ століття. *Культура і Сучасність : альманах.* Київ : Міленіум, 2010. № 2. С. 36–41.
15. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : «Юніверс», 2000. 336 с.
16. Георгій (Кониський), ієромонах. Воскресеніє мертвих. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори.* Київ : Наукова думка, 1983. С. 337–356.
17. Гоголь М. В. Вечори на хуторі біля Диканьки. Вій. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 198 с.
18. Григорий Богослов, св. Избранные творения / сост., предисл. В. Буреги. Москва : Изд-во Сретенского монастыря, 2010. 400 с.
19. Григорий Богослов, св. Творения : в 2-х т. Москва : Сибирская Благовонница, 2007. Т. 2 : Стихотворения. Письма. Завещание. 944 с.
20. Григорий Нисский, св. Творения : в 8 т. Москва : Типография Т. Готье, 1861. Т. 2. 479 с.

21. Григорий Синаит, преп. Творения. Пер. с греч., примеч. и послесловие епископа Вениамина (Милова). Москва : Новоспасский монастырь, 1999. 160 с.
22. Гулыга А. В. Кант. Москва : Молодая гвардия, 1981. 303 с.
23. Гусяров Е. Владимир Ленин : Дело не в России, на неё, господа хорошие, мне наплевать. Попытка понять характер вождя через призму его главной мечты. URL : <https://rg.ru/2017/02/03/rodina-lenin.html>
24. Данилюк А. Відчуження людини та агресія (до аналізу проблеми відчуження в творчості В. Табачковського). *Філософсько-антропологічні студії'2008. Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського)*. Київ : «Стилос», 2008. С. 457–464.
25. Димитрий Ростовский, свят. Уроки благочестия. 2006. 120 с.
26. Доброхотов П. Кто виновен в гибели Петра I: загадки и причины смерти императора. URL : <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/8288/>
27. Древние иноческие уставы / Собр., коммент. Еп. Феофана. Москва : Типо-литография И. Ефимова, 1892. 653 с.
28. Єрмоленко А. Морально-етична легітимація сфери політичного. *Філософська думка*. 2013. № 2. С. 51–58.
29. Жития и творения русских святых : Жизнеописания и духовные наставления великих подвижников христианского благочестия, просиявших в земле Русской. Народные почитания и праздники Православной Церкви / сост. С. Тимченко. Москва : Современник, 1993. 480 с.
30. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. Москва : Олма-Пресс, 2002. Т. 1. 415 с.
31. Загурська С. М. Феномен масової свідомості в комунікативному контексті. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал*. 2016. Вип. 4. С. 41–48.
32. Зінченко А. Лев серед повелителів: сила й етика володаря в давньоіндійському трактаті «Тирукурал». *Історичний журнал*. 2008. № 4. С. 95–99.
33. Ильичева Н. Старец Амвросий Оптинский. *Журнал Московской Патриархии*. 1988. № 11. С. 62–68.
34. Иннокентий Херсонский, св. О путях промысла Божия в жизни человеческой. Москва : КАЗАК, 1996. 143 с.
35. Иоанн Златоуст, св. Избранные поучения : Сборник поучений в применении к десяти заповедям Божиим. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001. 589 с.
36. Иоанн Лествичник, преп. Лествица. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001. 671 с.
37. Иоанн (Маслов), архимандрит. Оптинский старец Преподобный Амвросий и его эпистолярное наследие. *Богословские труды*. Сб. 30. Москва : Издание Московской Патриархии, 1990. С. 117–151.

38. Иоанн (Маслов), схиархимандрит. Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI – XX веках. Москва : Издательский отдел Московского Патриархата, 1994. 608 с.
39. Исаак Сирий, преп. Слова подвижнические. Москва : Лепта Книга; Симферополь : Родное Слово, 2012. 800 с.
40. Исихий Иерусалимский, преп. Душеполезное слово о трезвении и молитве. *Брань духовная* / Сост. С. Ершов. Санкт-Петербург : Издательский дом “Азбука-классика”, 2009. С. 402–445.
41. История эстетики : Памятники мировой эстетической мысли. В 5 т. Москва : Издательство «Искусство», 1964. Т. 2. Эстетические учения XVII–XVIII веков. 836 с.
42. Калембет Н. Смерть императора. URL : <https://историк.рф/journal/55/smert-imperatora.html>
43. Коваленко О. Б. Павло Полуботок – політик і людина. Чернігів : Деснянська правда / Сіверянський літопис, 1996. 93 с.
44. Колесніченко С. С. Влада і суспільство : взаємодія та взаємний вплив. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал*. 2016. Вип. 4. С. 58–66.
45. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
46. Лосский Н. О. История русской философии. Москва : Советский писатель, 1991. 480 с.
47. Лукьянов Б. Г. В мире эстетики : Кн. для учащихся ст. классов. Москва : Просвещение, 1983. 192 с.
48. Лучшие афоризмы великих людей. Формула успеха / сост. А. П. Кондрашов. Москва : РИПОЛ классик, 2010. 640 с.
49. Макиавелли Н. Афоризмы / сост. Е. Альхабаш. Харьков : Аргумент Принт, 2012. 400 с.
50. Марк (Лозинский), игумен. Духовная жизнь мирянина и монаха по творениям и письмам епископа Игнатия (Брянчанинова). Москва : КАЗАК, 1997. 304 с.
51. Марк (Лозинский), игумен. Отечник проповедника : 1221 пример из Пролога и Патериков. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. 672 с.
52. Мащенко С. Т. Апологія Пантелеймона Куліша : Монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 128 с.
53. Мащенко С. Т. Ідея єдності українського народу у творчості чернігівських мислителів кінця XVII– початку XVIII століть. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей* / за ред. проф. В. А. Личковаха. Чернігів, 2007. С. 59–65.
54. Мащенко С. Т. Любов до мудрості і віра : Вибрані статті з історії вітчизняної філософії та релігії. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2006. 176 с.
55. Маяковский В. В. Собрание сочинений в 12 томах. Москва : Изд-во «Правда», 1978. Т. 1. 432 с.

- 56.Мулярчук Є. І. Життєсвіт людяності : повсякденність та час війни. *Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В. В. Лях.* Київ, 2016. Вип. 7–8. С. 29–62.
- 57.Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству. Харьков : «Фолио», 2009. 192 с.
- 58.Олійник С. І. Ровесники. Вибране. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1952. 144 с.
- 59.Осетрова О. О. Насильство та тероризм : практика соціальної роботи й філософська рефлексія. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал.* 2017. Вип. 3. С. 72–77.
- 60.Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. Київ : Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. 80 с.
- 61.Паисий Святогорец. Слова. Том V. Страсти и добродетели. Пер. с греч. А. Данилина. Москва : Издательский Дом «Святая Гора», 2008. 336 с.
- 62.Патерик Києво-Печерський / Упорядкування, адаптація українською мовою І. Жиленко. Київ : КМ Academia, 2001. 348 с.
- 63.Писания преподобного Силуана Афонского (в выдержках). *Православный церковный календарь.* 1993. С. 86–92.
- 64.Повість минулих літ : Літопис / Переказ українською мовою В. Близнеця. Київ : Видавництво «Україна», 1996. 288 с.
- 65.Попович М. Червоне століття. Київ : АртЕк, 2005. 888 с.
- 66.Православный церковный календарь. 1992. 112 с.
- 67.Пушкин А. С. Собрание сочинений. В 10-ти томах. Москва : «Художественная литература», 1975. Т. 3. Поэмы. Сказки / Примеч. С. М. Бонди. 488 с.
- 68.Розенбаум А. Вальс на Лебяжьей канавке. URL : <http://rozenbaum.ru/songs/vals-na-lebyazhej-kanavke.html>
- 69.Сент-Екзюпері Антуан де. Маленький принц / переклад А. Жаловського. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=490&page=4>
- 70.Симеон Новый Богослов, преп. Слова и гимны : В 3-х книгах. Москва : Сибирская Благовонница, 2011. Кн. 1. 670 с.
- 71.Симеон Новый Богослов, преп. Слова и гимны : В 3-х книгах. Москва : Сибирская Благовонница, 2011. Кн. 2. 719 с.
- 72.Сковорода Г. Буквар миру. Книга для сімейного читання / Упорядкування, переклад, передмова та примітки Л. Ушкалова. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 320 с.
- 73.Скоропадський П. Спомини / передмова Г. В. Папакіна. Київ : Видавництво «Україна», 1992. 112 с.
- 74.Софроний (Сахаров), архимандрит. Видеть Бога как Он есть. Свято-Иоанно-Предтеченский монастырь, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. 400 с.
- 75.Степаненко І. Духовність і життєва компетентність. *Філософська думка.* 2005. № 6. С. 40–55.
- 76.Столяр М. Б. Религия советской цивилизации. Киев : Стилос, 2010. 178 с.

77. Табачковський В. Г., Дондюк А. М., Андрос Є. І. та ін. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. Київ : Наукова думка, 2004. 248 с.
78. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo : філософсько-мистецька думка в пошуках «неєвклідової рефлексивності». Київ : Ін-т філософії НАН України; ПАРАПАН, 2005. 432 с.
79. Тарле Е. В. Наполеон / Послесл. В. Кошелева. Минск : Беларусь, 1992. 429 с.
80. Твен Марк. Принц і злидар : Повість / Пер. з англ. М. Рябової. Київ : Котигорошко, 1994. 160 с.
81. Толкін Дж. Р. Р. Гобіт, або Туди і звідти / переклад з англ. Олени О'Лір. Львів : Видавництво «Астролябія», 2015. 384 с.
82. Успенский Б. А. Царь и патриарх : харизма власти в России. Византийская модель и ее русское переосмысление. Москва : Языки русской культуры, 1998. 680 с.
83. Флоренский П. А., свящ. Имена : Сочинения. Москва : Эксмо, 2006. 896 с.
84. Цюрупа М. Філософсько-соціологічний підхід до антигуманності нового світового порядку. *Філософсько-антропологічні студії'2012. Творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (До 80-ліття від дня народження). Частина 2.* Київ : «Стилос», 2012. С. 93–104.
85. Чабак Л. А. Мовні засоби політичної маніпуляції. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія.* 2017. № 1. С. 86–90.
86. Чорна Л. С. Філософські ідеї суспільного миру і національної єдності в творчості чернігівських мислителів. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / за ред. проф. В. А. Личковаха.* Чернігів, 2007. С. 73–80.
87. Шевченко Т. Г. Автобіографія. Прогулка с удовольствием и не без морали. Харьков : «Фолио», 2013. 384 с.
88. Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора / упоряд. та комент. С. А. Гальченка; передм. І. М. Дзюби. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 960 с.»
89. Яковлев А. С. Цель жизни. (Записки авиаконструктора). Москва : Политиздат, 1968. 623 с.
90. Ясперс К. Про сенс історії. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : Навч. посібник / Пер. А. Гордієнка та ін.* Київ : Ваклер, 1996. С. 184–210.

SUMMARY

Dr. Andrey Tsarenok. The Agony of the Beazt. Variant of Historiosophical Understanding of the Aggressive Political Regimes: Monography. Chernihiv, 2022. 111 p.

The study should be regarded as philosophical and theological reaction to numerous acts of conquest by the aggressive political regimes, which took place in the world history. The author presents a variant of historiosophical analysis of the aggressive policy, based upon pointing out and studying the peculiarities of the deviant psychology of the leaders of such regimes. Making use of the Orthodox ascetic doctrine of a human soul, A. Tsarenok underlines the evil role of personal ambitions in the historical process.

The aggressive policy is proclaimed as an unnatural historical phenomenon, caused by the pride of leaders in particular. It turns a person into a more or less amoral and brutal conqueror, who wants to enjoy the power and tries to get very strong control over his own nation and other nations. These destructive features of character one can find in the inner world of the leaders of totalitarian societies especially. The cult of their personality prevents them from modesty, self-criticism and repentance.

The state of the psychology of such political leaders is considered to be a kind of constant mental agony, which becomes an important factor of the regional or even of the world history. It causes impudent breaking the norms of international communication, invasions and long awful wars. Besides, due to the further development of this mental agony the leaders of the aggressive political regimes continue to lose their psychological adequacy actively.

Finally the author criticizes the phenomenon of war, stating that it principally doesn't correspond to the true being.

Key words: philosophy of history (historiosophy), political regime, totalitarianism, aggressiveness, conquest, policy, war, peace, moral, ethics, psychology, ascetics, theology.

Наукове видання

Царенок Андрій Вікторович

**АГОНІЯ ЗВІРА.
ДОСВІД ІСТОРІОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ
АГРЕСИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ**

Монографія

На обкладинці:

Ікона святого Юрія Змієборця

(Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради)